

В. Г. СКЛЯРЕНКО
(головний редактор)
О. О. ТАРАНЕНКО
(заст. головного редактора)
В. А. ШИРОКОВ
(заст. головного редактора)
В. І. ЧУМАК
(відп. секретар)
Б. М. АЖНЮК
В. М. БРІЦИН
П. Ю. ГРИЦЕНКО
С. Я. ЄРМОЛЕНКО
В. КОСЕСЬКА-ТОШЕВА (Польща)
В. В. ЛУЧИК
О. М. МОЛДОВАН (Росія)
Н. Г. ОЗЕРОВА
Г. П. ПІВТОРАК
М. П. САВИЦЬКИЙ (Чехія)
О. Б. ТКАЧЕНКО
Л. І. ШЕВЧЕНКО
М. ШТЕЦЬ (Словаччина)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції 01001, Київ-1,
 вул. Грушевського, 4
 тел. 279-29-64
 факс 278-71-82
 e-mail: movozn-journal@ukr.net

*Свідоцтво про реєстрацію серії KB № 5562
від 18.10.2001 р.,
видане Держкомінформом України*

Редактори *Н. М. ГАЙДАЙ, В. С. ДАНИХІНА*

Здано до набору 25.10.2011. Підп. до друку 18.11.2011.
Формат 70х108/16. Папір офс. № 1. Друк офс.
Ум. друк. арк. 9,8. Обл.-вид. арк. 10,84.
Тираж 443 пр. Зам. № 3127.

Технічне редагування та верстка *І. В. Остапової*

Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01004 Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру
суб'єкта видавн. справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

**ВЕРЕСЕНЬ
ЖОВТЕНЬ**

2011

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Скляренко В. Г. Етимологічні розвідки. 11	3
	Матвіяс І. Г. Особливості словозміни в західноукраїнському варіанті літературної мови	11
	Лучик В. В. Етюди з «Короткого етимологічного словника топонімів України». 3	15
	Іващенко В. Л. Явище енантіосемії в українській термінології	30
	Синиця І. А. Передмови лексикографічних праць як об'єкт жанрознавчих досліджень	42
	Баландіна Н. Ф. <i>Береза і калина</i> в сучасній мовній свідомості	50
	Даниленко Л. І. Чеська пареміографія від початків (XIV ст.) до сучасності	60
	Лучканин С. М. Історико-лінгвістичні суперечки навколо дунайської латини та романського континуїтету в румунському етно- і глотогенезі	73
	Дель Гаудіо С. Латинська версія «Життя св. Віта» та її церковнослов'янський переклад	83
	Вербич Н. С. Інтонація публічного виступу: основні напрями дослідження	90
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Васько Р., Радзієвська Т. Čarkić M. Ž. On Poetic Language	95

CONTENTS	Skliarenko V. H. Etymological studies. 11	3
	Matviyas I. H. The peculiarities of words change in the West Ukrainian variant of the literary language	11
	Luchyk V. V. Sketches of the «Concise Etymological Dictionary of Ukraine's Toponyms». 3	15
	Ivashchenko V. L. The phenomenon of enantiosemy in Ukrainian terminology	30
	Synytsia I. A. Dictionaries prefaces as an object of the genristic researches . . .	42
	Balandina N. F. <i>Birch</i> and <i>Guelder rose</i> in the modern linguistic consciousness	50
	Danylenko L. I. Czech paremiography from the origins (14th century) to modern time	60
	Luchkanyn S. M. Historico-linguistic disputes about the Danubian Latin and the continuity of the Roman element in the ethno- and glottogenesis of Romania	73
	Del Gaudio S. «St. Vite's life» in its Latin version and Church Slavonic translation	83
	Verbych N. S. Intonation of public speech: basic directions of research	90
REVIEWS AND ANNOTATIONS		
	Vasko R., Radziyevska T. Čarkić M. Ž. On Poetic Language	95

ЕТИМОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ. 11

У статті розглядається походження слів *суд* «*judicium*» і *суд* «*посуд*». Автор заперечує загальноприйняті етимології цих слів і пропонує для них принципово нові етимологічні пояснення.

Ключові слова: етимологія, праслов'янська форма, індоевропейський корінь, семантичний розвиток.

Суд «судова установа». Слово *суд* зі значенням «орган для розгляду судових справ, судова установа» вживається майже в усіх слов'янських мовах (відсутнє лише в полабській мові): укр. *суд* «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; судові засідання; думка (про когось, про щось)», рос. *суд* «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; судді; думка, висновок», бр. *суд* «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; думка, висновок», друс. *судъ* «міркування; розгляд справи, дізнання винності; судова справа, позов; вирок; ухвала, постанова; осудження, кара, покарання», п. *sað* «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; міркування, думка, погляд; розсуд», ст. «*вирок*», ч. *soud* «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; судові засідання; судді; вирок, рішення суду; судження, думка», слц. *súd* «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; судді; вирок, рішення суду; думка», вл. *sud* «судова установа; думка, погляд; вирок», нл. *sud* «суд, судочинство; вирок, рішення суду; судова установа», болг. *съд* «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; судді; вирок», м. *суд* «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; судді; думка; оцінка», серб. / хорв. *суд* «орган для розгляду судових справ; судовий розгляд, судовий процес; вирок; думка», слн. *sóð* (заст.) «орган для розгляду судових справ; вирок, рішення суду; думка, погляд», ст. сл. *сѣдѣ* «судова влада, судді; судовий розгляд, судовий процес; сварка, суперечка, позов; вирок, рішення суду; право, справедливість; висновок, думка; ухвала, постанова, рішення». Це слово, безперечно, праслов'янського походження (псл. *sqdъ), проте загальноприйнятої етимології воно не має¹. Автори Етимологічного словника старослов'янської мови вважають його неясним². Існує кілька версій походження псл. *sqdъ:

виводиться від іє. *somdhos «спільний розгляд, спільна думка», ст. «складене, зібране», утвореного за допомогою префікса *som- «з-, зі-» (> псл. *sq-) від дієслівного кореня *dh(ē)- «класти, ставити; робити» в ступені редукції

¹ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука.— К., 2006.— Т. 5.— С. 467.

² Etymologický slovník jazyka staroslověnského.— Praha. 2008.— Seš. 14.— S. 861.

(> псл. *dē-ti «класти») і пов'язаного з лит. *samdà* «наймання», *samdyti* «наймати», дінд. *saṁdhā* «договір; зв'язок, з'єднання», *saṁdhīḥ* «т. с.», гр. συνθήκη «угода, договір», σύνθημα «угода»³; Г. Шустер-Шевц загальною поділяє наведене етимологічне пояснення, але виводить псл. *sqdъ від дієслова *dē-ti із значенням «говорити»⁴; П. Скок у псл. *sq-dъ теж виділяє префікс *sq-, але -dъ виводить від дієслова *dati «дати»⁵;

зближується з гот. *sundrō* «окремо», дангл. *sundor* «т. с.», нвн. *sonder* «без», дісл. *sundr* «надвое»⁶;

пов'язується з псл. *sēdti «сісти», *sēdq «сяду», первісне значення — «засідання»⁷; Ж. Ж. Варбот розглядає як утворення від основи теперішнього часу *sēde-⁸;

виводиться від *sep- «говорити», збереженого в рос.-цсл. сѣтъ «говорить», сѣтъ «сказав»⁹;

зіставляється з лат. *cēpseo* «оцінюю; думаю; вирішую», ірл. *kond* «думка, судження», що зводяться до іє. *k'end- «міркувати, висловлювати думку, засідати»¹⁰;

пов'язується з цсл. сѣщій «істинний, справжній», спорідненим з дінд. *sānt-* «істинний, справжній, дійсний», гр. ὄν «істинний», лат. *sōns* «винний», гот.

³ Етимологічний словник української мови.— С. 467; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1971.— Т. 3.— С. 794; *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка : В 2 т.— М., 1959.— Т. 2.— С. 414; *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка : В 2 т.— 5-е изд.— М., 2002.— Т. 2.— С. 216; *Цыганенко Г. П.* Этимологический словарь русского языка.— 2-е изд.— К., 1989.— С. 412; *Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В.* Краткий этимологический словарь русского языка.— 2-е изд., испр. и доп.— М., 1971.— С. 431; *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.*— Мінск, 2010.— Т. 13.— С. 20; *Borys W.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 2005.— S. 539; *Holub J., Kopečný F.* Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1952.— S. 345; *Holub J., Lyer S.* Stručný etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1967.— S. 446–447; *Rejzek J.* Český etymologický slovník.— Praha, 2001.— S. 591; *Младенов С.* Этимологически и правописен речник на българския книжовен език.— София, 1941.— С. 627; *Bezljaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika.— Ljubljana, 1995.— Knj. 3.— S. 283–284; *Snoj M.* Slovenski etimološki slovar.— 2 pregl. in dop. izd.— Ljubljana, 2003.— S. 679; *Meillet A.* Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave.— Paris, 1902–1905.— P. 1–2.— P. 162; *Trautmann R.* Baltisch-slavisches Wörterbuch.— 2. unveränd. Aufl.— Göttingen, 1970.— S. 47–48; *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg ; Göttingen, 1962.— S. 761; *Otrębski J.* Randbemerkungen zu dem Werk von Pranas Skardžius Lietuvių kalbos žodžių daryba. Vilnius 1943.— S. 768 // *Lingua Posnaniensis.*— Poznań, 1953.— Т. 4.— S. 31, 54; *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции).— М., 1966.— С. 235–237; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* О языке древнего славянского права (к анализу нескольких ключевых терминов) // *Славянское языкознание : VIII Междунар. съезд славистов.*— М., 1978.— С. 231.

⁴ *Schuster-Sewc H.* Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache.— Bautzen, 1986.— H. 18.— S. 1376.

⁵ *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.— Zagreb, 1973.— Knj. 3.— S. 356.

⁶ *Грот Я.* Филологические разыскания.— 2-е знач. доп. изд.— СПб., 1876.— Т. 1.— С. 479.

⁷ *Брандт Р.* Дополнительные замечания к разбору Этимологического словаря Миклошича // *Рус. филол. вестн.*— Варшава, 1890.— Т. 24. № 4.— С. 181; *Ондруш Ш.* Семантическая мотивация основных терминов права и торговли у славян и индоевропейцев // *Этимология* 1984.— М., 1986.— С. 178; *Варбот Ж. Ж.* Место основ настоящего времени в системе отглагольного словообразования праславянского языка // *Славянское языкознание : IX Междунар. съезд славистов.*— М., 1983.— С. 64–66.

⁸ *Варбот Ж. Ж.* Зазнач. праця.— С. 64–66.

⁹ *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.— S. 483.

¹⁰ *Szemerényi O.* Principles of etymological research in the Indo-European languages // 2. Fachtagung für indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft.— Innsbruck, 1962.— P. 183; *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1971.— S. 568.

sunjis «істинний», дісл. sannr «істинний, винний», іє. *sont- «істинний»; при цьому не виключається запозичення псл. *sqđъ з прагерманської мови — герм. *sund- «істинний»¹¹.

Встановлення загальноприйнятої етимології для досліджуваного слова стало б набагато простішим і реальнішим, коли б вдалося реконструювати первісне значення псл. *sqđъ. Проаналізувавши з цього погляду властиві слову *суд* значення в різних слов'янських мовах і відхиливши ті з них, які стосуються судового органу і його функціонування («судовий процес», «судове засідання», «вирок, рішення суду») як явно пізні, ми звертаємо пильну увагу на значення «думка (про когось, про щось)». По-перше, тому, що це значення для слова *суд* властиве майже всім слов'янським мовам (українській, російській, білоруській, давньоруській, польській, чеській, словацькій, верхньолужицькій, македонській, сербській / хорватській, словенській, старослов'янській). По-друге, тому, що цілий ряд префіксальних утворень, однокореневих зі словом *суд*, характеризуються значенням (і лише цим одним значенням), яке виражає процес думання або говоріння (укр. *пересуд* «пусті балачки, поговор», *бсуд* «осудження, огуда», *розсуд* «рішення, висновок; розмірковування, роздум; розум; суд», рос. *обсудить* «обміркувати; обговорити», *рассудить* «обміркувати; розміркувати; вирішити» та ін.), а тому можна припустити, що первісним значенням псл. *sqđъ було «обговорення, висловлення думки (про когось)». По-третє, тому, що в ряді індоєвропейських мов слова зі значенням «суд, *judicium*» мають також значення «судження, думка, погляд» (лат. *judicium* «судове слідство; судовий процес; судове рішення, вирок; судження, думка, погляд», гр. *κρίσις* «судження, думка; судове рішення, вирок; судовий розгляд»), і цей факт дозволяє припустити, що в цілому ряді індоєвропейських мов значення «суд (судова влада, судовий процес, судове засідання, судове рішення)» у відповідному слові (різному в різних мовах) розвинулося зі значення «судження, думка, погляд» (звичайно, мається на увазі висловлена думка, сказане про когось слово). Сказане дає всі підстави зробити висновок, що первісним значенням псл. *sqđъ було «обговорення, висловлення думки (про когось)», з якого розвинулося значення «(загальна) думка (про когось), висновок» (пор. укр. *мати добрий суд у л'удей*)¹². Слід зазначити, що ряд дослідників-етимологів дійшли такого самого висновку, реконструювавши для псл. *sqđъ значення «думка»¹³, «думка, погляд; судовий розгляд; ті, хто судить»¹⁴.

Реконструйоване значення псл. *sqđъ («обговорення, висловлення думки про когось») свідчить, що псл. *sqđъ походить від дієслова зі значенням «говорити». Таким дієсловом ми вважаємо *seti «говорити», яке не збереглося в жодній із слов'янських мов. Сліди цього дієслова збереглися лише в старослов'янській мові: *сѣтъ* (3 ос. одн. през.-аор.) «говорить, сказав». Отже, ми поділяємо точку зору А. Брюкнера на походження псл. *sqđъ, власне на зв'язок псл. *sqđъ із ст. сл. *сѣтъ* «говорить, сказав» (див. вище). На наш погляд, псл. *sqđъ «обговорення, висловлення думки (про когось)» так само семантично виводиться від *seti «говорити», як *пріговор* — від *говорити*, *вірок* — від *ректі* «говорити».

¹¹ Holzer G. Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen. — Wien, 1989. — S. 224.

¹² Онушкевич М. Й. Словник бойківських говірок. — К., 1984. — Ч. 2. — С. 264.

¹³ Bezla F. Op. cit. — S. 283; Snoj M. Op. cit. — S. 679.

¹⁴ Boryś W. Op. cit. — S. 539.

Походження ст. сл. **сѣтъ** «говорить, сказав» автори Етимологічного словника старослов'янської мови вважають неясним¹⁵. Існує кілька етимологічних пояснень цього слова:

виводиться від іє. *k'ens- «урочисто говорити», до якого зводяться також дінд. śāñsati «вихваляє, оголошує, урочисто вимовляє, урочисто обіцяє», ав. sōnghaitē «оголошує», днерс. ōātīy «говорить, оголошує», лат. cēnseo, -ēre «висловлювати думку», алб. thom «кажу», тохар. В cānmaу «він був проголошений»¹⁶;

виводиться від іє. *seng^h-ti «говорить, мовить», що є формою 3 ос. одн. презенса, утвореної від індоєвропейського дієслівного кореня *seng^h- «говорити, мовити», до якого зводяться також гот. siggwan «співати, читати вголос, декламувати», нвн. singen «співати», гр. ὀμφή «голос»¹⁷;

розглядається як займенникове утворення, складене із зворотного займенника **сѣ**, який є залишком втраченого зворотного дієслова зі значенням «говорить» або «говорять», і вказівного займенника **тъ** (мн. **ти**)¹⁸;

пов'язується з лит. žadėti «обіцяти», žandù žōdį «говорю слово»¹⁹;

виводиться від кореня *sen- «говорити», представленого, можливо, також у слн. pre-sen-étiti «вразити, здивувати, застукати зненацька», діал. presenétiti «зачарувати» (у А. Брюкнера — «замовляти, наврочувати, зачаровувати»)²⁰;

виводиться від допсл. *sent < *zent < іє. *H₂eg'-ent, що є формою 3 ос. мн. презенса-ін'юктива, утвореної від індоєвропейського кореня *H₂eg'- «говорити», до якого зводяться гр. ἦ «говорив», вірм. asem «говорю»²¹;

пов'язується з дінд. svap- «звучати, шуміти», лат. sono, -āre «звучати» і разом з наведеними словами зводиться до іє. *s^uenH₂- «звучати» (при цьому припускається, що індоєвропейське початкове *s^u- в праслов'янській мові зазнавало спрощення, пор. іє. *s^uesōr > псл. *sestra)²²;

тракується як форма, що виникла внаслідок синкопи із **словаѣтъ** (3 ос. мн. презенса) від дієслова **словити** «говорити»²³.

¹⁵ Etymologický slovník jazyka staroslověnského.— S. 813.

¹⁶ Meyer G. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache.— Straßburg, 1891.— S. 91; Brugmann K. Etymologisches // Indogerm. Forschungen.— Strassburg, 1892.— Bd 1.— S. 177; Osthoff H. Allerhand Zauber etymologisch beleuchtet // Beit. Kunde indogerm. Sprachen.— Göttingen, 1898.— Bd 24.— S. 172; Uhlenbeck C. C. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der altindischen Sprache.— Amsterdam, 1898—1899.— S. 300; Meïe A. Общеславянский язык.— М., 1951.— С. 167; Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch.— 3. neubearb. Aufl. von J. B. Hofmann.— Heidelberg, 1938.— Bd 1.— S. 199; Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern ; München.— Bd 1.— S. 566.

¹⁷ Brandt P. Зазнач. праця.— Т. 24. № 3.— С. 149—150; Van Wijk N. Die slavischen Partizipia auf -to- und die Aoristformen auf -t- // Indogerm. Forschungen.— Berlin ; Leipzig, 1926.— Bd 43.— S. 289; Stang Ch. S. Das slavische und baltische Verbum.— Oslo, 1942.— S. 73.

¹⁸ Соболевский А. И. Заметки по славянской морфологии // Slavia.— Praha, 1929.— Roč. 8. Seš. 3.— S. 486; Vaillant A. Vieux-slave setŭ, plur. seti // Revue des études slaves.— Paris, 1942.— Т. 20.— Р. 149; Хам Й. Старобългарското сѣтъ, мн. ч. сѣти // Изследвания върху историята и диалектите на българския език : Сб. в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев.— София, 1979.— С. 372.

¹⁹ Machek V. Recherches dans le domaine du lexique balto-slave.— Brno, 1934.— Р. 30—32.

²⁰ Brückner A. Op. cit.— S. 483.

²¹ Reinhart J. M. Aksl. сѣтъ / сѣти redivivum // Wiener slavistisches Jb.— Wien, 1981.— Bd 27.— S. 60.

²² Smoczyński W. Aksl. setŭ als etymologische Entsprechung zu lat. sonit // **Съкровище словеснои** : Studia slawistyczne ofiarowane Prof. J. Ruskowi na 70 urodziny.— Kraków, 2000.— S. 185—186.

²³ Skalka B. Stsl. setŭ / seti semper provocans // Grammaticus. Studia linguistica Adolfo Erhar-to quinque et septuagenario oblata.— Brno, 2001.— S. 145.

Ми вважаємо, що ст. сл. **сѣти** «говорить, сказав» є формою 3 ос. одн. презенса від дієслова ***сѣти** «говорити», похідного від псл. ***sēti** < ***sentēi** «урочисто оголошувати, піднесено говорити», яке зводиться до іє. ***k'ep-** «урочисто говорити» (із сатемовою палаталізацією звука **k** під впливом наступного голосного переднього ряду **e**²⁴), пов'язаного з іє. ***k'ep-s-** «урочисто говорити, оголошувати» (з розширювачем кореня **-s-**), до якого зводяться дінд. **śāmsati** «вихваляє, оголошує, урочисто вимовляє, урочисто обіцяє», ав. **sānghaitē** «оголошує», дперс. **ḍātiy** (***ḍa(n)hati**) «говорить, оголошує», лат. **cēnseo**, **-ēre** «висловлювати думку», алб. **thom** (***k'ēnsmi**) «кажу», тохар. В **ṣānmau** «він був проголошений». На ґрунті праслов'янської мови (саме праслов'янської, а не індоєвропейської) від дієслова ***sentēi** «урочисто оголошувати, піднесено говорити» за допомогою чергування кореневих голосних (**e : o**) і суфікса **-d-** був утворений іменник ***sondos** > ***sqdъ** «обговорення, висловлення думки (про когось)» > «(загальна) думка (про когось), висновок». Відповідно щодо суду як судового органу семантичний розвиток цього слова був таким: «судовий розгляд» > «приговор, вирок, рішення суду». Пояснення псл. ***sqdъ** «суд» як праіндоєвропейського утворення з префіксом ***som-** від іє. ***dhē-**, яке, за словами О. М. Трубачова, є «гарною старою етимологією»²⁵ і яке, за словами Ж. Ж. Варбот, «неподільно панує» в сучасній етимології²⁶, ми вважаємо помилковим. Тим більше, що зіставлення (ототожнення) псл. ***sqdъ** «суд» з лит. **saĩdas** «наймання» після досліджень В. Смочинського видається, за словами О. Є. Анікіна, «дуже спірним»²⁷. В. Смочинський трактує лит. **saĩdas** «наймання» не як індоєвропейську спадщину, а як «неолексему», що виникла на литовському ґрунті внаслідок перерозкладу **saĩd-as** < **saĩ-dyti** «наймати» (**-dyti** — суфікс ітератива) від **sėĩmti** «черпати; наповняти, набирати»²⁸. І хоча пояснення В. Смочинського нам дуже імпонує, ми все ж не можемо з ним погодитися в усіх деталях. Ми згодні з В. Смочинським, що лит. **saĩdas** «наймання» пов'язане з лит. **sėĩmti** «черпати» і не має ніякого відношення до псл. ***sqdъ** «суд». Проте ідея перерозкладу **saĩd-as** < **saĩ-dyti** нам видається хибною. Ми вважаємо, що безпосередньо від дієслова **sėĩmti** (< ***sėĩmtēi**) був утворений іменник **saĩdas** (< **sōĩmdos**) — за допомогою суфікса **-d-** і чергування кореневих голосних **ē : ō** (тобто ще в пралитовській мові), а дієслово **saĩdyti** є дериватом від іменника **saĩdas** (переважна більшість дослідників теж розглядає дієслово **saĩdyti** як деномінатив від **saĩdas**, на що вказує В. Смочинський²⁹). Більше того, ми схильні виводити елемент **-d-** у литовському дієслівному суфіксі **-d-yti** від численних іменникових утворень із суфіксом **-d-**, від яких утворювалися дієслова за допомогою суфікса **-yti**. Я. Отрембський виводить згаданий елемент від кореня дієслова **dėĩti** (< ***dhē-**) «класти»³⁰.

Суд «посуд». Слово **суд** із значенням «посуд» вживається майже в усіх слов'янських мовах (не засвідчене лише в полабській мові): укр. діал. **суд** «посуд», рос. діал. **суд** «посудина; посуд», **суды́** (мн.) «кормисло відер, два відра»,

²⁴ Маслова В. А. Истоки праславянской фонологии.— М., 2004.— С. 319.

²⁵ Трубачев О. Н. Знач. праця.— С. 235.

²⁶ Варбот Ж. Ж. Знач. праця.— С. 64.

²⁷ Аникин А. Е. Словарь Фасмера и современная этимологическая лексикография (об одном неосуществленном замысле О. Н. Трубачева): Докл. к XIII Междунар. съезду славистов.— Новосибирск, 2003.— С. 32.

²⁸ Smoczyński W. Litewskie wyrazy typu *iĩdas*, *āpstas* oraz typu *saĩdas* // Балто-славянские исследования 1998–1999.— М., 2000.— XIV.— С. 171–172.

²⁹ Ibid.— С. 171.

³⁰ Otrębski J. Gramatyka języka litewskiego.— Warszawa, 1965.— Т. 2 : Nauka o budowie wyrazów.— С. 387.

бр. діал. *суды* (мн.) «два відра», друс. *суд* «посудина», п. ст. *sąd* «т. с.», ч., слц., вл., нл. *sud* «бочка», болг. *съд* «посудина; судина», м. *сад* «т. с.», серб. / хорв. *суд* «посудина», діал. «бочка; вулик», слн. *sód* «бочка», діал. «вулик», ст. сл. *сѣдъ* «начиння; член тіла; посудина». Це слово, безперечно, є праслов'янським. На думку В. Махека, походження псл. **sqdъ* «посудина» не дуже ясне³¹. Переважна більшість дослідників вважає, що псл. **sqdъ* «посудина» походить від іє. *samdhos* «щось складене», утвореного за допомогою префікса **som-* «з-, зі-» (> псл. **sq-*) від дієслівного кореня **dh(ē)-* «класти, ставити; робити» (> псл. **dē-ti* «класти») в ступені редукції (є паралельним утворенням до лит. *iñdas* «посудина»), тобто походження псл. **sqdъ* «посудина» таке саме, як і псл. **sqdъ* «суд»³². На думку цілого ряду дослідників, первісне значення псл. **sqdъ* — «вмістилище, що складається з частин (бочка, дерев'яне відро тощо)»³³. Деякі дослідники схильні думати, що псл. **sqdъ* виникло із **sъsqdъ* (останнє складається з трьох компонентів — префіксів **sъ-*, **sq-* і *-dъ* від дієслова **dē-ti*) унаслідок стягнення початкового **sъs-* в *s-*³⁴. В. Махек вважає це слово не дуже ясным³⁵. Тим більше, що лит. *iñdas* «посудина», яке вважається паралельним утворенням до псл. **sqdъ* «посудина», після досліджень В. Смочинського не може таким вважатися: В. Смочинський розглядає лит. *iñdas* «посудина» не як давнє утворення, а як «неолексему», що виникла на литовському ґрунті внаслідок перерозкладу *iñd-as* < *in-dē-ti* «укласти (всередину)»³⁶. Ми поділяємо сумніви В. Махека щодо загальноприйнятої етимології псл. **sqdъ* «посудина» і пропонуємо принципово нову етимологію цього слова.

На наш погляд, у ранній праслов'янській мові від дієслова **sem-tēi* «лити, наливати», що зводиться до індоєвропейського кореня **sem-* «лити, наливати, черпати»³⁷, за допомогою чергування кореневих голосних (*e : o*) і суфікса *-d-* був утворений іменник **somdos* > **sqdъ* «вмістилище, куди наливають воду або якусь іншу рідину, посудина для води (рідини)». Таке вмістилище в давнину робили з глини, з металу (викувували), з дерева (видовбували) або складали з частин, щільно приганяючи одну частину до іншої. Дієслово **semtēi* «лити, наливати, черпати» існувало в балто-слов'янській мові, про що свідчить лит. *sėmti* «черпати». У слов'янських мовах дієслово **semtēi* «лити, наливати» (> **seti*) не збереглося. Щодо семантики псл. **sqdъ* «посудина для води (рідини)» пор. грецькі слова *ἄμψ* «відро для води», *ἄμψ* «нічний горщик», *ἄμψιον* «чаша для жертвовної крові», які походять від того самого індоєвропейського кореня **sem-*

³¹ Machek V. Op. cit.— S. 591.

³² Етимологічний словник української мови.— С. 467–468; Фасмер М. Знач. праця.— С. 794; Преображенский А. Г. Знач. праця.— С. 361; Черных П. Я. Знач. праця.— С. 216; Цыганенко Г. П. Знач. праця.— С. 395; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Знач. праця.— С. 431; Этимологический словарь белорусской мовы.— С. 24–25; Brückner A. Op. cit.— S. 483; Machek V. Op. cit.— S. 591; Holub J., Korečny F. Op. cit.— S. 360; Rejzek J. Op. cit.— S. 613; Schuster-Sewc H.— Op. cit.— S. 1375; Младенов С. Знач. праця.— С. 627; Bezla F. Op. cit.— S. 283; Snoj M. Op. cit.— S. 679; Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.— Wien, 1886.— S. 315; Bezzenger A. A im Ablaut zu ê und ô // Beit. Kunde indogerm. Sprachen.— Göttingen, 1880.— Bd 5.— S. 319; Meillet A. Op. cit.— P. 162, 234; Трубачев О. Н. Знач. праця.— С. 235–236.

³³ Преображенский А. Г. Знач. праця.— С. 361; Цыганенко Г. П. Знач. праця.— С. 395; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Знач. праця.— С. 431; Machek V. Op. cit.— S. 591; Schuster-Sewc H.— Op. cit.— S. 1375; Snoj M. Op. cit.— S. 679; Etymologický slovník jazyka staroslověnského.— S. 861–862; Meillet A. Op. cit.— P. 162.

³⁴ Holub J., Lye S. Op. cit.— S. 457; Skok P. Op. cit.— S. 355–356.

³⁵ Machek V. Op. cit.— S. 591.

³⁶ Smoczyński W. Op. cit.— С. 163–164.

³⁷ Pokorny J. Op. cit.— S. 901.

«лити, наливати, черпати»³⁸. Наведені грецькі слова, а отже, на наш погляд, і псл. *sqđь «посудина для води (рідини)» споріднені, крім лит. *sėmti* «черпати», *sámtis* «черпак», також з лат. *sentīno* «вичерпую трюмну воду», *sentīna* «нижня частина корабля для стікання нечистот»³⁹.

У праслов'янській мові поряд із словом *sqđь «посудина» існувало також префіксальне утворення *sъsqđь «т. с.», пор. рос. *сосуд* «посудина; судина», діал. «усяка містка річ; виріб для зберігання чогось, особливо рідини», бр. *casūd* «судина», друс. *съсудъ* «посудина; судно, човен; знаряддя; музичний інструмент; начиння, пожитки; снасті», п. ст. *ssad* «посудина», болг. *съсѣд* «посудина», ст. сл. *съсѣдъ* «знаряддя; музичний інструмент; річ, майно; посудина; скарбниці; стодола, комора; водойма». Вважається, що псл. *sъsqđь «посудина» утворено від *sqđь «т. с.» за допомогою префікса *съ- «з-, зі-» (префікс *съ- ніби дублював синонімічний префікс *sq-, наявний у *sq-đь, де він уже не сприймався як префікс) і первісно означало «вмістилище, що складається з частин (бочка, дерев'яне відро тощо)»⁴⁰.

На наш погляд, псл. *sunsomdos (> *sъsqđь) утворено від дієслова *sunsemtěj (> *sъseŋi) «злити» за допомогою чергування кореневих голосних (е : о) та суфікса -d- і первісно означало «посудина, у яку зливають воду або іншу рідину» → «посудина для зберігання води або іншої рідини». Друс. *съсудъ* «посудина, вмістилище для рідини» і рос. *сосуд* «т. с.» найкраще зберігають первісне значення твірного слова.

До праслов'янського періоду слід віднести також префіксальний іменник ā-основи *posqda «посудина», пор. укр. *посуда* «посуд, начиння; посудина», рос. *посуда* «т. с.», бр. *pacуда* «посуд, начиння», м. *посатка* «т. с.», серб. / хорв. *посуда* «посудина», слн. *posóda* «посуд, начиння». Вважається, що псл. *posqda «посудина» утворено від *sqđь «т. с.» за допомогою префікса po-⁴¹.

На наш погляд, псл. *posomdā (> *posqda) утворено від дієслова *posemtěj (> *poseŋi) «полити, налити» за допомогою чергування кореневих голосних (е : о) та суфікса -d- і первісно означало «посудина, у яку наливають воду або іншу рідину». В українській, російській та білоруській мовах це слово набуло значення збірності, а тому від нього за допомогою суфікса -ин-а (на позначення одиничності) був утворений іменник із значенням одиничності: укр. *посудина* «окремий предмет з господарського начиння для їжі, пиття, зберігання припасів», рос. *посудина*, бр. *pacудзіна* «т. с.». У ряді слов'янських мов суфікс -ин-а отримав також іменник *суд* «посудина для води (рідини)»: укр. *судина* «посудина (для їжі, пиття, зберігання припасів)», бр. *судзіна*, друс. *судина*, болг. *съдіна* «т. с.».

У праслов'янській мові від *sqđь «посудина» за допомогою суфікса -ъk- (на позначення зменшеності) утворено іменник чоловічого роду *sqđьkь «миска»⁴² (укр. *судбк* «металева миска з ручками для гарячої страви, соусу, підливки і т. ін.»),

³⁸ Ibid.— S. 901.

³⁹ Ibid.— S. 901–902; *Frisk H. Griechisches etymologisches Wörterbuch.*— 2. unveränd. Aufl.— Heidelberg, 1973.— Bd 1.— S. 88–89; *Walde A. Op. cit.*— Heidelberg, 1954.— Bd 2.— S. 514–515.

⁴⁰ *Фасмер М. Зазнач. праця.*— С. 728; *Черных П. Я. Зазнач. праця.*— С. 216; *Machek V. Op. cit.*— S. 591; *Holub J., Kopečný F. Op. cit.*— S. 360; *Rejzek J. Op. cit.*— S. 613; *Schuster-Šewc H.*— Op. cit.— S. 1375; *Skok P. Op. cit.*— S. 355–356.

⁴¹ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.*— Мінск, 2004.— Т. 9.— С. 301; *Skok P. Op. cit.*— S. 355; *Bezljaj F. Op. cit.*— S. 91; *Snoj M. Op. cit.*— S. 549; *Трубачев О. Н. Зазнач. праця.*— С. 235.

⁴² *Черных П. Я. Зазнач. праця.*— С. 216; *Трубачев О. Н. Зазнач. праця.*— С. 235.

рос. *судбѣк* «невелика чашка, миска з ручками для підливи, соусів», бр. *судбѣк* «т. с.», п. *sądek* «посуд, начиння», ч. *soudek* «невелика бочка»), а за допомогою суфікса *-ьп-* — іменник середнього роду **sqǫpno* «посудина»⁴³ (укр. *судно́* «посудина для калу й сечі, яку подають лежачим хворим», рос. *судно́*, бр. *судна́* «т. с.», діал. «відро»). Цілком імовірно, що іменник **sqǫpъkъ* первісно означав невелику дерев'яну (видовбану) посудину для рідини, власне дерев'яну миску, а іменник **sqǫpno* — велику дерев'яну посудину для рідини, складену з частин.

Велика дерев'яна посудина для рідини, складена з частин, добре тримається на воді. Тому діжку давні слов'яни могли використовувати як засіб пересування по воді (див. «Казку про царя Салтана» О. С. Пушкіна). Через це човен, корабель давні руси часто називали так само, як і дерев'яну посудину для води (рідини), складену з частин, пор. укр. *судно́* «плавучий транспортний засіб для перевезення людей і вантажів (про човен, корабель, пароплав)», *посуда́* «судно, човен, корабель, пароплав», *посудина́* «т. с.», рос. *суда́* (мн.) «судна, кораблі, пароплави», *судно́* «судно, корабель, пароплав», діал. *посуда́* «морське і річкове парусне судно», бр. *судна́* «судно, корабель, пароплав», друс. *судъ* «судно, човен, корабель», *судьно́* «т. с.», *съсудъ* «судно, човен», *посудъ* «судно», п. ст. *sudno* «судно, човен», слц. *sudno* «човен». Слід зазначити, що п. ст. *sudno* «судно, човен» і слц. *sudno* «човен» запозичені з російської мови⁴⁴. Отже, семантичний перехід «посудина» → «човен, корабель», будучи характерним лише для східнослов'янських мов, відбувся в давньоруський період⁴⁵.

Запропонована етимологія слова **sqǫpъ* «посудина» дозволяє пояснити всі семантичні зміни, яких зазнало це слово і похідні від нього.

V. H. SKLIARENKO

ETYMOLOGICAL STUDIES. 11

The article focuses on the origin of Ukrainian *суд* «judicium» and *суд* «ware». The author rejects the generally accepted etymological interpretations of these words, giving instead crucially new explanations of their origin.

Key words: etymology, Common Slavonic form, Indo-European root, meaning development.

⁴³ Черных П. Я. Знач. праця.— С. 216.

⁴⁴ Brückner A. Op. cit.— S. 483; Machek V. Op. cit.— S. 591.

⁴⁵ Трубацев О. Н. Знач. праця.— С. 237.

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОЗМІНИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ ВАРІАНТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглядаються регіональні словозмінні форми повнозначних частин мови, які вживалися в західноукраїнському варіанті літературної мови і відрізнялися від відповідних форм у загальноукраїнській літературній мові.

Ключові слова: варіант літературної мови, словозміна, регіональна форма, діалектна форма.

У XIX і на початку XX ст. вирізнялися східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови. У них певну специфіку мали всі структурні рівні мови, серед яких словозмінний виділявся дуже виразно. Своєрідність словозміни в західноукраїнському варіанті літературної мови полягала головним чином у відображенні в ньому морфологічних форм південно-західних говорів, частково — у збереженні архаїчних форм. Вплив говорів відображався у формах усіх частин мови.

Регіональні особливості словозміни в західноукраїнському варіанті літературної мови виразно виявлялися у формах іменників. У мові творів західноукраїнських письменників іменники I відміни м'якої і мішаної групи та іменники III відміни в дав. і місц. відм. одн. часто зберігали давнє закінчення *-и*: *(по) вулици, землі, скрини, стайни; (в) душі, чаши, кручи; (в) печали, печи, постели, річи*. Правда, С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер такі форми вважали нелітературними¹.

Мова західноукраїнської художньої літератури під впливом південно-західних говорів засвідчувала форми іменників, прикметників, займенників і порядкових числівників жін. роду в ор. відм. одн. із закінченнями *-ов, -ев*, що постали внаслідок відпадання звуку [й] між голосними й часткової редукції [у] в нормативних закінченнях *-ою, -єю*² (*водов, гадков, косов, мамов, ногов, пінов, стрілов, хатов; кровйов; білов, зеленов, милов, сильнов, студенов, теплов; мойов, твойов, тов, також мнов, тобов, собов; першов, другов; бурев, водицев, вулицев, землев, кулев, надієв, недолев, нуцев, тучев; волостев, ночев, січев, скатертев, смертев, солев; нев, моєв, оцев*). Фіксувалися діалектні форми ор. відм. одн. іменників I відміни м'якої групи та іменників III відміни із закінченням *-ою* (*славутицьою, матерьою*), іменників III відміни із закінченням *-єю* (*кровею, молодостею*), *-ію* (*мислію*).

Іменники I відміни в наз. відм. мн. засвідчувалися в говіркових формах — залишках давньої двоїни з флексією *-і* з *-ѣ* для іменників твердої групи й закінчен-

¹ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика української (руської) мови.— Л., 1928.— С. 77.

² Потебня А. Заметки о малорусском наречии // Филол. зап.— Воронеж, 1870.— Вып. 2.— С. 55.

ням **-и** з давнього **-и** для іменників м'якої групи (*дві-чотири березі, дівці, доньці, жінці, капельці, нитці, нозі, руці, години, могили, сили, сторони; доли, свини*). Уживані в західноукраїнській літературній мові форми наз. і знах. відм. мн. *миши, пісні* становлять архаїчні залишки відповідних форм колишніх і-основ, до яких ці іменники історично належали.

Відбиттям говіркового переходу голосного [а] після м'яких і ствердливих приголосних у голосні переднього ряду в західноукраїнських літературних текстах є часто вживані форми іменників II відміни серед. роду із закінченням **-е** (*оруже, весельє, вістре, листє, підгір'є, щастє*). Правда, вони збігаються з формами на **-е** в північних говорах, що є відповідниками давніх форм на **-ъје**. Під впливом говорів форми іменників серед. роду на **-а, -е** часто вживалися без подовження приголосних перед закінченням (*бажаня і бажанє, весіля і весіле, життя і житє, мешканя і мешканє, свавіля і свавіле*).

Під впливом південно-західних говорів у західноукраїнському варіанті літературної мови іменники II відміни чол. роду в дав. відм. одн. фіксувалися із закінченням **-ови, -єви** (*батькови, Гнатови, панови, родови, синови, чабанови; богачєви, Василєви, конєви, оленєви, хлопцєви*). Такі форми іменників засвідчувалися в староукраїнській літературній мові. В ор. відм. одн. іменники чол. і серед. роду з м'якими приголосними основи вживалися із закінченням **-ом**, перейнятим від іменників II відміни твердої групи (*гайом, дьогтьом, жальом, житьом, оружом, пірьом*). Переймання іменниками з м'якими приголосними основи флексій ор. відм. **-ом** від іменників з твердими приголосними основи було поширене в староукраїнській літературній мові³. Іменники II відміни чол. і серед. роду колишніх жо-основ у місц. відм. одн. часто зберігали давню форму на **-и** (*на кінци, кони, в поли*).

Іменники чол. і жін. роду в західноукраїнському варіанті літературної мови засвідчувалися в говірковій формі наз. відм. мн. із закінченням **-и** (*други, товариши, зори, пісні, вісти, гусли*). Крім часто вживаних в обох варіантах літературної мови форм наз. відм. мн. іменників із закінченням **-е** типу *люде, селяне, татарє* в західноукраїнському варіанті в такій формі виступало широке коло іменників чол. роду (*жовняре, косаре, лікаре, пушкаре*). Поряд із часто вживаними формами наз. відм. мн. іменників чол. роду на **-ове** (*вірлове, вітрове, димове, снове*) фіксувалися також форми із закінченням **-єве** (*мужєве, отцєве, царєве*). Іменники II відміни серед. роду вживалися в давній двоїтній формі на **-і** (*дві-чотири ділі, оці, селі, слові*), зрідка у формі на **-і** фіксувалися й іменники чол. роду (*три списі*).

У текстах західноукраїнської літератури іменники I та II відміни серед. роду в род. відм. мн. часто виступали із закінченням **-ів** (*бабів, владиків, косів, межів, хмарів; містів, селів, чудів*), іменники чол. і серед. роду засвідчувались у формі із флексією **-ей** (*братаєй, днаєй, читателєй; столітєй*), іменники чол. і жін. роду із закінченням **-ий** (*братий, звірий, коний, лікарый, цвинтарый, гроший; корогвий, пісний, сльозий, миший, смертий*). Іменники II відміни чол. роду та множинні іменники в дав. відм. мн. зрідка виступали у говірковій формі із закінченням **-єм** (*братаєм, людаєм, дітаєм*), у місц. відм. із закінченням **-єх** (*дітєх, людаєх, Чернівцєх*). Іменники жін. роду I відміни м'якої групи, III та IV відмін у місц. відм. мн. зрідка вживалися із закінченням **-ох** (*книжницьох, пісньох; безвістьох, грудьох, костьох; имньох*). Фонетичними варіантами флексій місц. відм. мн. іменників **-ах, -єх** є уживані зрідка закінчення **-іх** (*на воротіх*), **-их** (*при людих*).

³ Керницький І. М. Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст.— К., 1967.— С. 47–48.

Іменники III відміни в західноукраїнському варіанті літературної мови в ор. відм. одн. за аналогією до форм іменників I відміни м'якої групи вживалися із закінченням **-єю** (*грудєю, п'ядєю, радостєю, солею*), а також із говірковим закінченням **-ев** (*волоствев, ночев, січев*). Зустрічалися також архаїчні форми із закінченням **-ію** (*злостію, певністію, повістію*). У наз. і знах. відм. мн. іменники III відміни виступали в давніх формах із закінченням **-и** (*тіни, части*). Прямим відповідником давньої форми на **-ии** є часто вживані в західноукраїнському варіанті літературної мови форми род. відм. мн. із закінченням **-ий** (*ночий, тінний, частий*). Зустрічалися давні форми ор. відм. мн. на **-ми** (*волоствми, нічми, печатьми*, а також *щитьми, громадьми, вічми*). Відповідниками давніх форм дав. і місц. відм. мн. постають уживані зрідка форми іменників із закінченням **-ем** (*гостем, костем*), **-ех** (*на грудех, костех, ночех*).

Іменники IV відміни із суфіксом **-ат-** у дав. відм. одн. часто під впливом іменників II відміни вживалися у формах із закінченням **-у** (*лошату, теляту; дівчату, ягняту*).

Множинні та парні іменники в західноукраїнському варіанті літературної мови в род. відм. уживалися із закінченням **-ий** (*людий, гроший; очий, уший*), парні іменники в ор. відм. із закінченням **-ами** (*очами, ушами*). Іноді із закінченням **-има** в ор. відм. мн. виступали непарні іменники (*мечима*).

Про деякі говіркові форми прикметників у західноукраїнському варіанті літературної мови, спільні з іменниковими, уже йшлося. Слід відзначити ще вживання форм род. і дав. відмінків одн. прикметників жін. роду із закінченням **-ой** (*далекой, маленькой, многоцінной, найдавнішій*). Виразну особливість тодішньої західноукраїнської літературної мови становила відсутність у ній м'якої групи прикметників (*вечірний, крайний, синий, сусідний, теперішній*).

У західноукраїнському варіанті літературної мови говірковими формами виділялися займенники. Уживалися форми особових займенників *его* 'його', *ему* 'йому', *єї* 'її', *їй*, *ю* 'її', *єй* 'їй', *него* 'нього', *нему* 'ньому'; присвійних *твоего* 'твого', *своего* 'свого', *своей* 'своєї'; означальних *всего* 'всього', *всеї* 'всієї', *всему* 'всьому'. Часто вживаними були еклітичні (*м'я* 'мене', *ми* 'мені', *тя* 'тебе', *ти, ті* 'тобі', *ся* 'себе', *си* 'собі') і скорочені форми займенників (*мні, ні* 'мені', *йго, го* 'його', *му* 'йому', *ї* 'її', *їй, в ні* 'в неї', *на нь* 'на нього', *за ню* 'за неї'; *мої* 'моєї', *свої* 'своєї', *мому* 'моєму', *свому* 'своєму', *сву* 'свою'; *чо* 'чого', 'чому', *нічо* 'нічого', *нич* 'ніщо').

Особливості говорів відображали форми редукованих вказівних займенників (*цес, цеса, цесе, цесі; сесь, сеся, сесе, сесі; тот, тота, тоте, тоті; отот, отота, ототе, ототі*), складний указівний займенник *тамтой, тамта, тамте, тамті*; форма означального займенника *всьо* 'все'.

Дієслівні форми в західноукраїнському варіанті літературної мови також виразно виявляють свою регіональність. Вони часто характеризуються своєрідним фонетичним оформленням. Нерідко вживалися форми дієслів 1-ої ос. одн. без епентетичного приголосного [л] після губних приголосних (*дивюси, темю, спю*). У 3-ій ос. одн. і мн. дієслів теп. часу дійсного способу та в 2-ій ос. мн. наказового способу вживалися форми з твердим кінцевим [т] (*волочит, давит, нудит; йдут, кличут, показуют, хочут, звонят; говоріт, лишіт, робіт, сидіт, сокотітси*). До словотвірних діалектних норм дієслова належать уживані в західноукраїнській літературній мові давні ⁴ скорочені форми інфінітивів на **-чи** (*бічи, мочи, лячи*); форми зворотних дієслів з часткою **-си** (*дочекатиси, нап'юси, задумавси, сперси, не журиси, не противси, си минуло*). Синтаксичною особли-

⁴ Булаховський Л. А. Вибрані твори : В 5 т.— К., 1977.— Т. 2.— С. 320.

вістю є препозитивне вживання зворотної частки в дієслівних формах (*ся кло-ниш, ся відозвала, си вкрило, си повернемо*).

У мові творів західноукраїнських авторів уживаними були форми 3-ї ос. одн. зворотних дієслів із закінченням *-єсь* (*берєсь, в'єсь, видаєсь, дієсь, лишаєсь, не-сєсь, обертаєсь, остаєсь, пишаєсь, розгортаєсь, розпускаєсь, смеркаєсь, цу-раєсь*). Діалектну особливість становлять форми зворотних дієслів у 3-ій ос. одн. без флексійного [т] (*берєся, вибираєся, минаєся, підіймаєся, розлітаєся, смієся*).

До говіркових належать засвідчені в мові західноукраїнської літератури стягнені форми однини дієслів І дієвідміни типу *думаю, думаєш, думат; знаю, знаєш, знат; обзираю, обзираєш, обзират; складаю, складаєш, складат*. Окремими випадками вживання були форми дієслів теперішнього часу: *можу, хопле, мчає, ждає, вихопляє, замовчає*.

Від південно-західних говорів західноукраїнський варіант літературної мови перейняв форми дієслів 3-ї ос. мн. II дієвідміни без кінцевого *-ть* (*вони куп'я, говоря, гомоня, заводя, дзвоня, клоня, нося, робля, приходя, прося, пустя, сходя, шумя; виде, їде, робє, хотє*).

До виразних особливостей словозміни в західноукраїнському варіанті літературної мови належать форми дієслів мин. часу дійсного способу та дієслів умовного способу із залишками колишнього перфекта: *жив-єм, думав-єм, зас-тупав-єм, найшов-єм, приїхав-єм, пропив-єм, де-м був, ще-м не думав; був-сми, гадав-сми, пішов-сми; могла-м, сиділа-м; зробив-єсь, леліяв-єсь, просив-єсь, уто-мив-єсь ся, ти-сь покинув; запустила-сь, злетіла-сь, пропала-сь, зчезла-сь; бу-ли-сте, встигли-смо, голубили-смо, милували-смо; були-сте, поломили-сте, ви-сте колисали; літав би-м, мила би-м, казав би-сь, воліла би-сь*.

Часто вживаними були форми дієслів умовного способу з часткою *бих*, яка походить з форми колишнього аориста від дієслова *бути* (*зробив-бих, мав-бих, чекав-бих, воліла-бих, мала-бих, чи бих могла, ми бих поробили, бих си навчив*).

У західноукраїнському варіанті літературної мови майбутній час дієслів не-рідко передавався сполученням інфінітива з препозитивними формами допо-міжного дієслова *му, меш, ме, мемо, мете, муть* (*му ходити, меш вірити, ме трепетатись, мем, мемо балакати, мете робити, муть думати*), а також спо-лученням допоміжного дієслова *бути* з формами дієслів минулого часу — ко-лишніми дієприкметниками (*буду ходив, буду балакав, буде видів, будемо спочи-вали, будете думали, будуть крили*).

Фіксувалися запозичені з гуцульського говору форми дієслів наказового способу з частками *-ста* (*давай-ста, слухай-ста*) і *-ко* (*подивиси-ко, спіши-ко, дайте-ко, ждїт-ко*). Уживалися скорочені форми наказового способу типу *бер 'бери', кладь 'клади', дивїть 'дивіться'*.

Часто використовувалося закінчення *-ут* у 3-ій ос. мн. дієслів II дієвідміни (*біжут, вчутси, держут, дрозжут, лежут, люблют, належут, сидют, сплют*).

Словозміна в західноукраїнському варіанті літературної мови відбивала йо-го народність і варіативність, вона відіграла важливу роль у складному процесі вироблення морфологічних норм сучасної загальноукраїнської літературної мо-ви, у вираженні її структурного і стильового багатства.

I. H. MATVIYAS

THE PECULARITIES OF WORD CHANGE IN THE WEST UKRAINIAN VARIANT OF THE LITERARY LANGUAGE

The article focuses on the regional word change forms of full meaning part of speech, which were used in the West Ukrainian variant of literary language and differ from word change in the common Ukrainian literary language.

Keywords: variant of literary language, word change, regional form, dialectal form.

ЕТЮДИ З «КОРОТКОГО ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА ТОПОНІМІВ УКРАЇНИ». 3¹ _____

У статті запропоновано етимології найвідоміших топонімів України, які починаються літерами *Бо-* та *Бру-*. Переважну більшість із них становлять автохтонні українські утворення. Меншу частину утворюють назви, що виникли під впливом або в середовищі носіїв інших слов'янських мов, а також топоніми з основами романського, германського, іранського, тюркського та іллірійського походження.

Ключові слова: етимологія, словник, топонім, походження, гідронім, власна назва, ойконім, оронім

Потреба філологів і тих, хто цікавиться походженням власних назв української мови, в етимологічному словникові топонімів України була й залишається досить гострою. Це зумовило активізацію роботи над «Коротким етимологічним словником топонімів України», але з огляду на значний обсяг (близько 4 тис. одиниць), складність етимологізування та специфіку власних географічних назв зазначений процес потребує певного часу. Водночас пропонувані етимологічні статті, що охоплюють топоніми від літер *Бо-* до *Бру-* включно і є продовженням попередніх матеріалів, дають досить повне уявлення про структуру, зміст і призначення цього словника.

Бобёр — річки: 1) л. Жигалки л. Насташки п. Росі п. Дніпра; *Боборь* (1864); 2) п. Случі п. Горині п. Прип'яті п. Дніпра; 3) п. Ужа п. Прип'яті п. Дніпра; *Бобрик* (1913), *Квашина* (1979), *Bobryk* (1880); пор. у бас. річки с. *Бобер* (СГУ, 59). Поширення таких назв на старожитніх слов'янських та індоєвропейських землях² і їхнє безафіксне оформлення свідчать про давнє походження гідронімів, що виникли внаслідок онімізації апелятива *бобёр*, який у праслов'янську добу міг зберігати, крім зоологічного, вихідне значення «коричневий»: псл. **bobrь*, **bebrь*, **bьbrь*, рефлексом якого є укр. *бóрий*, споріднене з дінд. *babhrú-* «коричневий» з іє. **bhebhru-* (ЕСУМ 1, 216); пор. численні гідроніми *Бубрик*, *Бобровиця* переважно в бас. Середнього Дніпра (СГУ, 60), які виникли за ознакою «річка, озеро, місцевість і т. ін., де водяться бобри» або за відношенням до іншого топоніма з основою *Бобр-*, *Бобров-*. Паралельна назва *Квашина* постала як посесив на *-ина* від антропоніма *Кваша*.

¹ Початок публікації матеріалів з «Короткого етимологічного словника топонімів України» див. у № 3–4 за 2009 р. і № 2–3 за 2010 р. журналу «Мовознавство».

² Див.: Желєзняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпрянського Правобережжя. — К., 1987. — С. 70; Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. — М., 1966. — С. 57; Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (Фрагмент реконструкції). — К., 1998. — С. 45.

Бобрадъ — річки: 1) бас. Сули (її нижньої частини) л. Дніпра; 2) с. Глеваха Васильків. р-ну Київ. обл.; *Бобредъ* (1864), *Бодаєвка* (1911); пор. с. *Бодаєвка* — тепер частина м. Боярки (СГУ, 59). Гідронім утворено за допомогою суф. -адъ у збірному значенні (див. *Бершадъ*), який спричинився до зміни наголосу і чергування -е- з нулем звука в слабкій позиції твірного *бобёр*. Назва р. *Бодаєвка* постала внаслідок трансонімізації суміжного відантропонімічного ойконіма.

Бобринець — місто, Кіровоград. обл. (АТП, 234), засн. 1767 р. (ГЕУ 1, 109). Ойконім утворено за допомогою суф. -ець у релятивно-демінітивній функції від суміжної назви р. *Бобринка*; пор. с. *Бобринка* в її басейні (СГУ, 59).

Бобриця — річки: 1) п. Дніпра в Київ. обл.; *Bobryca* (1600), *Bobrycz* (1931), *Ивковитница* (1892), *Вершина Бобрица*, *Суха Бобрица* (1854), *Бобрица* (1883), *Сухая Бобрица* (1900); 2) п. Дніпра в Черкас. обл.; *Бобрица* (1854), *Bobryca* (1880); 3) п. Ірпеня п. Дніпра; *Бобрица* (1159), *Bobryca* (1880), *Šviatec* (1880), *Святець* (1864) (СГУ, 59–60). Гідроніми утворено за допомогою форманта -иця в топонімній функції від апелятива *бобёр*, який указує на наявність у водоймах відповідних тварин. Ареал поширення назв, їхня словотвірна структура й міжмовні зв'язки відповідають ознакам дериватів праслов'янського або давньоруського походження (див. *Бобёр*). Паралельна назва XIX ст. *Святець* виникла як сакральна за допомогою суф. -ець у демінутивній функції від прикметника *святій* за відповідною характеристикою води.

Бовван — 1) гора, Хуст. р-н Закарп. обл.; 2) потік, л. Бистрого п. Ріки п. Тиси л. Дунаю; *Бôvân* (1971), *Бовван* (20-і рр. XX ст.), *Boivân*, *Бовван* (30-і рр. XX ст.); пор. поля *Вел. Бовваник* і *Мал. Бовваник*, ур. *Пéренізъ Бовванôва*, р. *Бовванѣць* л. Збруча л. Дністра (СГУ, 60). Назва виникла шляхом онімізації багатозначного апелятива *боввân* «ідол, кумир, істукан», друс. *бълъванъ* «пень, стовп, колода, йолоп, ідол; [хвиля]» (<псл. **bъlvantъ*) (ЕСУМ 1, 218), яке на основі подібності розвинуло в слов'янських мовах розгалужену систему географічних значень: пор. *болван* «великий валун», «кам'яна глиба», «уламок скелі», «колода», «морська хвиля», «вал» та ін.; *болвани* «група стовпів», «каміння дивнуватої форми, зумовленої вивітрюванням» (Мурзаєв, 89). Щодо етимології твірного апелятива загальноприйнятої думки немає. Традиційно більшість дослідників вважає його давнім запозиченням з тюркських мов (від дтюрк. *balbal* «намогильний камінь, пам'ятник», сх. тюрк. *palvan* «борець, силач, герой», що походить від перс. *pahlivān* «герой, борець» (ЕСУМ 1, 218). З огляду на загальнослов'янський характер топонімів, поширеність відповідних назв по всій Європі та наявні структурно-семантичні зв'язки в останній час ґрунтовну аргументацію праслов'янського походження основи з іє. витоками запропонували В. Шульгач і Р. Козлова: псл. **bъlvantъ* < **bъlvantъ* < **bъlv-* з детермінативом -v- < іє. **bhel-* / **bhol-* / **bhľ-* «набухати; пухнути; напухнути; надуватися». Унаслідок фонетичних змін у різних мовах і діалектах основа може бути представлена варіантами *Болв-*, *Балв-*, *Бовв-*, *Бавв-*, *Булв-*, *Велв-*, *Бав-*, *Бов-*³.

Бовдури — село, Бродів. р-н Львів. обл. (АТП, 276); пор. р. *Бôвдурка*, *Болдурка*, *Boldurka* в Бродів. р-ні (СГУ, 60–61). Назва виникла внаслідок трансонімізації множинної форми антропоніма *Бôвдур*, в основі якого — апелятив *бôвдур* «бовван, неотеса, йолоп» (ЕСУМ 1, 218), що є праслов'янським утворенням на -игъ в аугментативній функції від **bъldъ* / **bъlda* «щось округле, випукле»⁴; пор. р. *Бôлда* в бас. Дунаю (СГУ, 62), а також назву скелі *Бôвдур* на Іва-

³ Козлова Р. М. Беларуская і славянская гідронімія. Прааславянскі фонд : У 2 т. — Гомель, 2000. — Т. 1. — С. 61–70; Шульгач В. П. Зазнач. праця. — С. 52–53.

⁴ Козлова Р. М. Зазнач. праця. — С. 40–41.

но-Франківщині, утворену шляхом онімізації географічного терміна (ГТ) *бовдур* «скеля; великий камінь»⁵. Гідронім *Бовдурка* є релятивом на *-ка* від суміжного ойконіма.

Бовтиш — річка, л. Тясмину п. Дніпра (1888); *Болтыш* (1864), *Болтышка* (1900), *Балтышка* (1892), *Бовтушка* (1957), *Дриг'а* (1971), *Бовтишка* (1979); пор. с. *Бовтишка* в бас. річки (СГУ, 61), *Болтиш*, *Бовтиш* (Лучик, 69); пор. оронім *Бовтиська западина* (ГЕУ 1, 110). Гідронім утворено шляхом онімізації апелятива *бóвтиш*, який розвинув географічне значення «річка з каламутною, непридатною для вживання водою» (пор. укр. діал. *бовтіш*, те саме, що *бóвтен* «зіпсоване яйце»; ЕСУМ 1, 219) і виник за допомогою суф. *-иш* у субстантивній функції від основи дієслова *бóвтати* «розмішувати рідину, струшуючи або колотючи її» (СУМ 1, 207) (< псл. **bьltati* «бовтати»). Форми на *-к(а)* зумовлені впливом ойконіма *Бовтишка*, який є релятивом від гідроніма. Паралельна назва *Дриг'а* має ознаки польського утворення із суф. *-ень / -ен(я)* від основи, що зводиться до псл. **drygati(sę)* «дрижати, трусити(ся), хитати(ся), смикати(ся)» (ЕССЯ 5, 137–138) і є калькою укр. *Бóвтиш*⁶.

Богдан — річки: 1) п. Білої Тиси л. Тиси л. Дунаю; *Богданка*, *Богдан*, *Богданка* (1979), *Bohdan* (1935); 2) поблизу Пруту л. Дунаю в кол. Хотин. повіті; *Богдань* (1861); 3) потік, л. Зх. Пруття л. Пруту л. Дунаю; *Bogdan* (1890) (СГУ, 61); 4) селище міського типу в бас. р. *Богдан*, Рахів. р-н Закарп. обл. (АТП, 163), засн. у 1-й п. XVIII ст. (ГЕУ 1, 110). Назви виникли шляхом трансонімізації антропоніма *Богдан*, чому сприяла його прозора внутрішня форма з актуальною і для географічних об'єктів ознакою «богом даний». Ареал функціонування, наголос на першому складі та зімкнено-проривний *-г-* в окремих формах свідчать про ймовірні південнослов'янські впливи⁷.

Богова — 1) річка, с. Соснівка Іванків. р-ну Київ. обл.; 2) балка, л. Мокрої Козинки л. Білої п. Айдару л. Сівер. Дінця п. Дону (СГУ, 61). Гідроніми виникли як релятиви на *-ов(а)* від *бог / біг* «ідол» (< псл. **bogъ*, споріднене з дінд. *bhágah* «наділяючий, податель, пан, влади́ка»; ЕСУМ 1, 219) за ознакою «вода — бог» або «місце, де стояв ідол, бовван», «місце, де поклонялися божеству». Про географічну семантику основи свідчать співвідносні апелятиви (див. *Бов'ан*) і суфікс *-ов-* у релятивній функції, якому протиставляється *-ий* (< **-ьjъ*) у посесивній функції, що приєднується до *бог-* з християнським значенням у дериваті *божий* (дух, світ, служба і т. ін.); пор. аналогічного походження твірні основи гідронімів *Боговий Брід*, *Боговець*, *Богівка*, *Богівщина* (СГУ, 61). Можливий зв'язок гідронімів з герм. *bak-* «потік, ручай» (див. *Буг Південний*).

Богова Ступня — джерело, с. Криничуватка Устинів. р-ну Кіровоград. обл. Назва метафорична, виникла за формальною ознакою об'єкта — подібний до *ступні Бога*, позитивне (можливо, з язичницькими витоками) християнське сприйняття якого підтверджують цілющі властивості джерельної води (пор. гідроніми з основою *Жив-*). Мотивація мікрогідроніма знаходить пояснення як явище міфопоетичної символіки, особливо притаманної власним назвам давніх народів; пор. туркм. *Шакадам*, букв. «ступня (крок) шаха», *Гераклова Ступня*

⁵ Габора М. М. Назви гір і полонин Івано-Франківщини : Словник-довідник. — 2-е вид. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 31.

⁶ Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1996. — С. 70–71.

⁷ Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимолог. словник. — Л., 2005. — С. 75.

(в Геродота) та ін.⁸ Подібну назву *Бѣгова Криниця* на Прикарпатті М. Габорах пояснює як відантропонімну⁹.

Богодубів — місто, Харків. обл. (АТП, 437), відоме з 1571 р. (ГЕУ 1, 111). Ойконім виник як посесив на -ів від антропоніма **Богодуб*; пор. прізви. *Легкодуб* (Кравченко, 175), б. *Богодубова* в бас. Азов. моря (СГУ, 61).

Богодубна — річка, п. Громоклії п. Інгулу л. Пд. Бугу; *Богодубная* (1850), *Богодубна* (1957). Назва утворена шляхом онімізації форми жін. роду субстантивованого прикметника *богодубний* «божого дуба», виражена яким ознака могла приписуватися життєдайній воді степової річки¹⁰.

Богородиця — джерело, с. Вербове Голованів. р-ну Кіровоград. обл. (Лучик, 71). Назва утворена шляхом онімізації апелятива *богородиця* і персоніфікації джерела на основі уявної ознаки про його здатність допомогти людині життєдайною водою. Такий мотив номінації водних об'єктів поширений у місцях, де гостро сприймається життєдайна сила води; пор. похідні від відповідних назв монастирів гідронім *Богородич* (Карпенко, 102), оронім *Богородицька* (Габорах, 31), пов'язану з апелятивом *богородиця* або з бот. *богородична трава* назву потоку *Богородичний* (СГУ, 61)¹¹; споріднена назва смт *Богородчани* на Івано-Франківщині (АТП, 187) є відкатойконімною.

Богуслав — місто, Київ. обл. (АТП, 209); *Богоуславль* (1195), *Бѣгуславль* (1196), *Пятиславль* (1196), *Богуславль* (1592), *Boguslaw* (серед. XVII ст.), *Богуславль* (1864) (ЕСЛГНПР, 20). Ойконім виник як посесив на *-їє від друс. імені *Богуславль* (< псл. **Boguslavъ* «той, хто славить бога») ¹². Із занепадом зредукваних і ствердінням губних в українській мові слідів посесивного *-їє в основі ойконіма не збереглося; пор. похідну назву р. *Богуславка* (СГУ, 61), с. *Богуслав* на Дніпропетровщині, нп *Богуславець*, *Богуславка* (АТП, 586). Паралельне друс. *Пятиславль*, очевидно, є помилковим записом або нерегулярною назвою, утвореною за аналогічною моделлю посесива.

Бодаків — річка, л. Сули л. Дніпра; *Бодаква* (1684), *Будаква* (1785), *Батаква* (1789), *Будава*, *Бодава* (1913); пор. с. *Бодаква* в бас. річки (СГУ, 61). Назва належить до обмеженої групи архаїчних гідронімів на -кв(а), які не виявляють чітких етимологічних зв'язків. За формальними ознаками (фіналь -кв(а)) вона тяжіє до германських або іллірійських утворень, однак такі сліди нехарактерні для топонімії Лівобережної України. Можливо, це псл. дериват із суф. *-ва, похідний від апелятива **bodakъ* «будяк» з **bodti* «колоти» (ЕСУМ 1, 280); пор. назву р. *Бодяка* в бас. Дніпра на Житомирщині (СГУ, 62) і співвідношення лівобережних гідронімів *Гьлта*, *Гьлтъ* — *Голтва* з праслов'янськими витоками¹³. До псл. **bodati* «колоти» можуть бути зведені варіанти гідроніма *Бодава*, *Будава*; пор. діал. *бодава*, *будава* «голка» (ЕСУМ 1, 227). Ойконім *Бодаква* — семантичне утворення від гідроніма.

Болград — місто, Одес. обл. (АТП, 326), засн. 1821 р. (ГЕУ 1, 113). Можливі дві етимології ойконіма: 1) від болг. діал. *бол.* «великий» і південнослов. *град* «місто» за моделлю назви *Белград*¹⁴; 2) від *Болг-град* за ознакою «болгарский

⁸ Лучик В. В. Знач. праця. — С. 73.

⁹ Габорах М. М. Топонімія Галицької Гупульщини: Етимологічний словник-довідник. — Івано-Франківськ, 2011. — С. 48.

¹⁰ Лучик В. В. Знач. праця. — С. 73.

¹¹ Там же. — С. 71.

¹² Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. — К., 1985. — С. 20.

¹³ Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — С. 72–73.

¹⁴ Никонов В. А. Знач. праця. — С. 59.

град», яку раніше й нині пов'язують з ойконімом місцеве населення та дослідники¹⁵; пор. лиман *Болградський Сивішик* на Запоріжжі (ГЕУ 1, 114).

Болда — річка, бас. Дунаю в Одес. обл. (СГУ, 62). Давнє слов'янське утворення від псл. **bьldь* / **bьlda* «щось округле, випукле»¹⁶, яке первісно могло стосуватися рельєфу берега; пор. ГТ *ббвдур*, *ббввн* у зв'язку з *Ббвдури*, *Ббввн*, а також *Болдіни гори* (див.), р. *Болдир* у бас. Міусу (СГУ, 62).

Болехів — місто, Долин. р-н Івано-Франків. обл. (АТП, 191), відоме з XIV ст. (ГЕУ 1, 114). Ойконім виник як посесив на **-ів** (< **-овъ**) від гіпокористики **Болехъ* реконструйованого антропоніма **Болестрахъ* або поширеного *Боле-славъ*; пор. відому з XIV ст. відантропонімну назву поселення *Болестрашичи* (Худап-Демчук, 60), пізнішу відкатойконімну назву с. *Болахівці* Дрогоб. р-ну Львів. обл. (АТП, 279), с. *Болохів* і р. *Бблхівка* на Івано-Франківщині (ЕСЛГНПР, 22; СГУ, 63).

Болдіни гори — підвищення, м. Чернігів; *Болдины горы* (1074), на *Болдины горахъ* (1074), *гору Болдыню* (1069) (ЕСЛГНПР, 21–22). Оронім виник як лексикалізоване словосполучення з опорним ГТ *горб* «підвищення земної поверхні» в множині (< псл. **gora* «гора»; ЕСУМ 1, 562–563) та відантропонімом означенням, що становить посесив на **-ин-** у формі *pluralia tantum* від друс. особового імені *Болда*¹⁷ (див. *Болда*).

Бондаріха — річка, п. рук. Дніпра в Обухів. р-ні Київ. обл. (СГУ, 63). Назва утворена від антропоніма *Бондар* за допомогою суф. **-их(а)** в топонімній посесивно-релятивній функції. Первісно цей формант мав стилістично забарвлене (знижене) словотвірне значення «особа жіночої статі відносно чоловіка з відповідним ім'ям, прізвиськом, прізвиськом», а згодом став продуктивним і в місцевій топонімії з семантикою «географічний об'єкт, належний або який має стосунок до носія антропоніма, що виступає твірним словом у дереватах на **-их(а)**; пор. р. *Ббндарка* п. Синюхи л. Пд. Бугу, *Бондаруха* л. Синиці л. Пд. Бугу (СГУ, 63).

Борівка — 1) гора, с. Осмолода Рожнятів. р-ну Івано-Франків. обл.; *Буревка*, *Borewka* (1932); 2) хребет, між Рожнятів. і Богородчан. р-нами; *Borewka*; 3) перевал, там же; *Przelec Borewka* (2006) (Габора, 34). Оронім виник за допомогою форманта **-к(а)** в релятивній функції від діал. прикметника **боревий*, в основі якого ГТ *бїр* «сосновий ліс», можливо, під впливом спорідненого діал. *борівка* «брусниця; чорниця; буяхи» (ЕСУМ 1, 230); пор. ойконіми п. *Boroówka*, *Borówki* та ін. (NMP 1, 303–304).

Боржáva — 1) річка, п. Тиси л. Дунаю; *Боржáva*, *Быржава* (1971), *Сїнявка*, *Боржовá*, *Берéжава*, *Мáтка* (1972), *Березáva* (1929), *Borsua*, *Borsva* (1963), «do *Boršovi*» (1929); 2) полонина *Borzava* в бас. річки (1929); 3) населений пункт Берегів. р-ну Закарп. обл. (СГУ, 64); гірський масив, у межах Закарп. обл. (ГЕУ 1, 117). У мадярських текстах назва згадується близько 1200 р. (Німчук 1976, 23–24). Вона утворена за допомогою топонімного форманта ***-ava** індоевропейського походження в значенні «наявність певної ознаки» від діал. *боржій* «швидше» з *борзий* «швидкий» (< псл. **bьrзь*) (ЕСУМ 1, 230) або безпосередньо від основи *борз-* додаванням йотованого варіанта суф. ***-java**; пор. закарп. *боржава* «спритна, моторна жінка», давньослов'янське жіноче ім'я *Brzava*, співвідносне з прикметником *борзий* «швидкий», прізвисько *Боржун* від тієї ж основи (Чучка, 82), гідроніми *Боржачка*, *Боржиха*, *Ббриша* (2) (СГУ, 64–65), південно-

¹⁵ Карпенко Ю. А. Топонимия болгарских сел Одесской области (вопросы топонимического взаимодействия языков) // Историческая ономастика. — М., 1977. — С. 199–200.

¹⁶ Казлова Р. М. Знач. праця. — С. 40–41.

¹⁷ Етимологічний словник літописних... — С. 21–22.

і західнослов'янські *Брзава*, *Brzava* (Іліаді, 162–163). Словотвірний тип на **-ав(а) / -јав(а)** виявляє найвищу продуктивність у Верхній Наддністрянщині, на Закарпатті, в Моравії, на іллірійських (західнобалканських) землях¹⁸, пор. ще гідроніми *Водава*, *Жижава*, *Кичерава*, *Сучава*, *Черхава* та ін. (СГУ, 115, 196, 249, 551, 607). Паралельна назва р. *Синявка* виникла за кольором води (див. *Синюха*).

Борзнá — 1) річка, п. Дочі п. Дівиці л. Лошу л. Десни л. Дніпра; *Борзна*, *Борзенка* (1913), *Борзна* (1786), *Borozna* (1931); 2) місто в бас. річки, Чернігів. обл. (СГУ, 64), засн. у XVI ст. (ГЕУ 1, 118). Гідронім утворено за допомогою ад'єктивного за походженням форманта **-н(а) / -н(я)** в топонімній функції від основи прикметника *борзий* «швидкий»; пор. співвідносний ГТ *борзина* «швидка течія; поріг; переказ на річці», р. *Бързина* в Болгарії, р. *Брзина* в Чехії, р. *Борзенка* в Росії та ін. (Мурзаев, 93), рр. *Борзенка*, *Борзинка* в бас. Дніпра, потік *Борзя* в бас. Тиси л. Дунаю в Україні (СГУ, 64). Ойконім *Борзнá* виник шляхом трансонімізації суміжного гідроніма, про що свідчить семантика основи; пор. ще гідроніми *Боржáва*, *Бóриня*.

Борíня — 1) річка, л. Стрия п. Дністра (1892); *Борыня* (1917); 2) селище міського типу в бас. річки, Турків. р-н, Львів. обл.; *Borynia* (1880) (СГУ, 64), *Бóриня*, відоме з 1552 р. (ГЕУ 1, 118). Гідронім утворено за допомогою непродуктивного суф. **-ин(я)** (< псл. *-унь / *-уні) в топонімній функції від ГТ *бір* (< псл. **borъ*) «сосновий ліс», а ойконім — способом трансонімізації назви річки. Топонімна модель на *-унь / *-уні поширена переважно в Західній Україні й на польських землях; пор. оз. *Boryń* у бас. Вісли (Корепанова, 49), польські топоніми *Borynia* (3), *Borynia Dolna*, *Borynia Górna*, антропоніми *Boryńska*, *Boryński* (Шульгач 2003, 71), в укр. діалектах споріднене бот. *борина* «брусниця; чорниця; журавлина» (ЕСУМ 1, 230).

Боріс — річка, л. рук. Сули л. Дніпра; Семенів. р-н Полтав. обл. (СГУ, 64). Етимологія назви неясна. О. Трубачов пояснює її як «антропонім у функції гідроніма»¹⁹, що малоймовірно. Можливо, вона сформувалася як наслідок народної етимології діран.(авест.) *barəz-* «високий» (Абаев 1, 239) за відповідною ознакою берегів; пор. р. *Борішка* в бас. Убеді п. Десни л. Дніпра і можливо споріднену назву р. *Борішпілька*, *Боришполка* (СГУ, 64).

Борисла́в — місто, Львів. обл. (АТП, 275), відоме з 1387 р. (ГЕУ 1, 119). Ойконім виник як посесив на *-їь від друс. особового імені *Бориславъ*; пор. двір *Бориславль* (XII ст.) у Києві (ЕСЛГНПР, 23). Омонімія ойконіма і твірного антропоніма зумовлена втратою ознак суф. *-їь унаслідок ствердіння кінцевого губного **-в** в українській мові; пор. рос. *Ярославль* і укр. *Ярослав*.

Боріспі́ль — місто, Київ. обл. (АТП, 210), відоме з 1590 р. (ГЕУ 1, 119). Назва утворена внаслідок субстантивації усіченої основи композитного прикметника *Борис(о)пільський*, що виник від стар. *Борисово Поле* з твірним ГТ *пóле* і присвійним прикметником, похідним від особового імені *Борис*; пор. *Новгород від нов(о)городский* (Фасмер 1, 194).

Борисфен — найдавніша з писемно зафіксованих назва Дніпра; *Βορυσθένης* (V ст. до н. е. в Геродота), *Boristhenes*, *Borystenes* (XIV–XVII ст.) (СГУ, 173), яка функціонує переважно в художній літературі та в трансонімізованих назвах, зокрема в ергонімії. Етимологія гідроніма остаточно не з'ясована. Найпереконливішою є думка О. Стрижака про те, що дгр. *Βορυσθένης* (лат. *Boristhenes* / *Borysthenes*) являє собою греко-римський фонетико-метатезний відповідник міс-

¹⁸ Трубачев О. Н. Знач. праця.— С. 49–60.

¹⁹ Там же.— С. 218.

цевого (скіфського) *Δάναπρις* (лат. *Dāna-pris*, звідки друс. *Дънѣпръ*), при засвоєнні якого відбулося переставлення компонентів композита з відповідними (закономірними) звуковими змінами в основах: *Δάν-*: *ῥέν-* і *Вор-*: -пр-²⁰. З огляду на першу письмову фіксацію іраномовного *Δάναπρις* лише в VI ст. н. е., що зовсім не означає його відсутності в часи Геродота, допускають походження назви з діран. **vourustāna* «широке місце» (Фасмер 1, 518), **Varustāna* «Широка область», адже топонім позначав нижню (найширшу) течію Дніпра, навколишній степ, Дніпро-Бузький лиман з островом Березань, місто й торговище, тобто широку місцевість, яку заселяли *боресфеніти*; пор. аналогічну за семантикою і кількістю основ козацьку назву цієї території в бас. Нижнього Дніпра *Великий Луг*²¹. Та обставина, що назва *Борисфен* виникла в античні часи, коли в давньогрецькій топонімії значним був міфологічний компонент, робить імовірною ще одну етимологію — її походження від основи дгр. *Βορέας* (койне *Βορῆς*) «Борей — бог північного вітру» і *-στέν-* «вузький прохід, тіщина тощо»²²; пор. міфологічні мотиви, пов'язані з основою гідроніма: *Борисфен* — бог Дніпра, «*борисфени*» — монети місцевої чеканки, на яких були зображені бог р. *Борисфену*, Афіна — богиня мудрості та Деметра — богиня хліборобства (пор. скіфи-хлібороби); *Борисфеніда* — муза Аполлона, первинно «німфа джерел»; книжне «*Борисфенівна*» — дочка р. *Борисфену*, героїня скіфського генеалогічного фольклору²³, а також псл. міфопоетичне *Дніпро-Славути*.

Борі́мля — 1) річка, п. Ворскли л. Дніпра; *Боромля* (1913); 2) село *Боромля* в бас. річки, Тростян. р-н Сум. обл. (1659); 3) річка, пр. Чаші л. Сейму л. Десни л. Дніпра; *Борóвля* (1966) (СГУ, 64); 4) *Борóмля* — зоологічна пам'ятка природи державного значення, Конотоп. р-н Сум. обл. (ГЕУ 1, 121). Назва виникла як посесив на *-ја, який розвинувся на східнослов'янському ґрунті в -ля (< *-l'а), від антропоніма з основою дієприкметникового походження *Бором-* < псл. **Voromъ* (Шульгач 2008, 230), утвореною за допомогою *-om- від псл. **borti* «бороти» (ЕСУМ 1, 234), або від композита **Vorimirъ*. Первинним, очевидно, був ойконім чи топонім, який називав місцевість з річкою та поселенням, що належала власникові з іменем **Voromъ*. Чергування губних -м- / -в- у варіанті *Борóвля* належить до поширених в українських говорах фонетичних явищ; пор. споріднену назву р. *Боромóлка* на Житомирщині (СГУ, 65), гідроніми та ойконіми *Бурі́мка* у Черкас. і Чернігів. обл. (СГУ, 77).

Борло́ва — річки на Чернігівщині: 1) л. Лисогору л. Удаю п. Сули л. Дніпра (1967); 2) пр. Тростянця п. Сули л. Дніпра; *Борловая* (1852) (СГУ, 64). Гідроніми ізольовані, можливо, утворені шляхом онімізації форми жін. роду діал. *барлóвий* / **борловій* з основою збереженого в рос. діалектах *бо́рла* «косуля» (Фасмер 1, 127). Мотиваційною ознакою в такому разі послужила насиченість місцевості косулями (пор. гідроніми *Бобрóва*, *Вепрóвець*, *Ту́рова* тощо; СГУ, 60, 96, 575) або її подібність до борлової шкіри: пор. рос. діал. *борловая шкура* «шкура, добута восени», специфіка якої впливає з похідного *борловéть* «набувати червонуватого відтінку» (Элиасов, 67).

Боровá — річки, села, балка, яр (СГУ, 65; АТП, 578). Назви утворено шляхом онімізації прикметника *боровій* «стос. до *бору*» у формі жін. роду, яка узгоджується з відповідною категорією номенклатурного імені; пор. яр. *Боро-*

²⁰ Етимологічний словник літописних... — С. 55–56; *Стрижак О. С.* Етнонімія Геродотової Скіфії. — К., 1988. — С. 144.

²¹ *Стрижак О. С.* Знач. праця. — С. 138–139, 143–144.

²² Там же. — С. 144.

²³ Там же. — С. 141–142, 136.

вій, р. *Боровенька*, р. *Боровиця* (СГУ, 65), друс. пос. або ур. *Борови* (1190) (ЕСЛГНПР, 24), сс. *Борове* (АТП, 587), *Борове озеро* (ГЕУ 1, 121).

Боровік — річка, п. Борової л. Сівер. Дінця п. Дону (1781); *Боровокъ* (1782), *Боровскъ* (1918), *Боровичка* (1908), *Боровянка* (1773), *Боровенка* (1775), Бол. *Боровская* (1786), *Борогускъ* (1769), *Оровенька* (1781), *Боровська річка* (1967) (СГУ, 65). Гідронім виник як демінутив на **-ик** від назви р. *Боровá*, в яку впадає р. *Боровик*; пор. р. *Нагольчик* п. *Нагольної*, потік *Тлумачик* пр. *Тлумача*, р. *Стирик* п. *Стиру* та ін. (СГУ, 382, 530, 566). Можливе її утворення за допомогою суф. **-ик** у гідронімній функції безпосередньо від прикметникової основи *боров-* «стос. до *бору*»; пор. назви рр. *Кропивник*, бб. *Круглик*, рр. *Лозовик*, *Осовик* та ін. (СГУ, 292, 293, 323, 405).

Бородіно — селище міського типу, Тарутин. р-н Одес. обл. (АТП, 336), засн. 1816 р. (ГЕУ 1, 121). Назва виникла на честь відомого з часів Вітчизняної війни 1812 р. поселення під Москвою, де відбулася героїчна битва росіян з французами. У її основі антропонім *Бородін* або *Борода*; пор. *Бородіно* в Криму, *Бородине* в Сум. обл. (АТП, 587), перенесене з Росії *Тарутине*.

Бородянка — селище міського типу, Київ. обл. (АТП, 211), відоме з поч. XVI ст. (ГЕУ 1, 121). Ойконім виник за допомогою суф. **-янк(а)** (< *-jапъка) в топонімній функції від апелятива *борода* в ботанічному значенні «трава, яку не може захопити коса», «кущ жита, який залишають на ниві наприкінці жатви», «рослина *Usnea barbata* — борода лісова» (Грінч. 1, 87).

Борозна — річка, пр. Сули л. Дніпра (1859) (СГУ, 65). Назва утворена шляхом онімізації апелятива *борозна́* (< псл. **borzda*) «довга, рівна заглибина в землі, проведена плугом» (СУМ 1, 219) за подібністю до подовжньої заглибини в ґрунті або від ГТ *борозна́* «окреми́й ка́мінь» (СНГТК, 28); пор. слов'янські гідроніми, які зводяться до псл. **Borzda* < **borzda* «рів з водою, канава, глибоке місце на річці» (ЕССЯ 2, 220; Іліаді, 156). Можливо, гідронім виник за допомогою форманта **-на / -ня** в топонімній функції від прикметника *бо́рзий* «швидкий», в основі якого вставлений **-о-** розвинувся або внаслідок так званого другого повноголосся, чи за аналогією до *борозна́*; пор. *Borozna* — варіант гідроніма *Борзнá*, назву р. *Борозénка* в бас. Сули з варіантами *Борзенка*, *Борозна*, с. *Борозенка* Ромен. р-ну Сум. обл. (СГУ, 65).

Борбнява — 1) потік, с. Липецька Поляна Хуст. р-ну Закарп. обл. (XX рр. XX ст.) (СГУ, 65); 2) село, Хуст. р-н Закарп. обл. (АТП, 166). Давнє українське утворення на **-яв(а)** в топонімній функції із вказівкою на наявність ознаки, названої твірним апелятивом *борбна* (діал.) «захист», що походить від псл. **bornъ* «сварка, битва, боротьба», утвореного від **borti* «бороти»; пор. *борня́*, *оборóна*, діал. *розборóна* (ЕСУМ 1, 233, 234). Імовірність походження топоніма *Борбнява* в етимологічному гнізді **borti* «бороти» підкріплюється паралелями в інших слов'янських мовах (див. Іліаді, 155) та акцентологічно: пор. поблизу села р. *Борбнявка*.

Боршталь — річка, поблизу Когильника, вп. в лим. Сасик (Кундук) між рр. Прут і Дністер (1861); с. *Боришталь* у кол. Акерман. пов., сучас. Одес. обл. (СГУ, 66). У топонімії України назва ізольована. Можливо, вона виникла від германського (німецького або апшкеназького, їдиш) *Born* «джерело» і *steil* «крутий, звислий, обривистий» за ознакою «річка, яка бере початок з джерела на крутому, обривистому схилі». Ойконім утворився внаслідок метонімічного перенесення на поселення гідроніма, в основі якого відбулася дієреза (спрощення групи приголосних) для зручності вимови іншомовного слова, а в назві населе-

ного пункту **-и-** могло з'явитися внаслідок неточної передачі графічно подібного до нього **-н-** (герм. **-n-**) або з орфоепічних причин.

Борщів — місто, Терноп. обл., відоме з 1456 р. (ГЕУ 1, 122). Ойконім постав як посесив на **-ів** від антропоніма *Борщ* (Редько, 79); пор. сс. *Борщів*, *Борщівка* (АТП, 587), яр. *Борщів* у бас. Сівер. Дінця (СГУ, 66).

Боса — 1) балки (2), бас. Сівер. Дінця; *Босая*; 2) річка, л. Чорної бас. Чорного моря — гідрографічна система Севастоп. м/р в Криму (СГУ, 67). Гідроніми виникли внаслідок онімізації субстантивованого прикметника жін. роду *боса* в неза-свідченому переносному значенні «позбавлена рослинності, чиста місцевість»; пор. чоловік з *босою губою* «чоловік без вусів» (Грінч. 1, 89), синонімічний ГТ *лісий* «позбавлений рослинності; голий (про землю, гори тощо)», ужитий у близькому значенні *шутий*, які відбилися в топонімії²⁴, а також назву б. *Боса* і суміжного ур. *Босий ліс* у бас. р. *Босівка* в Лисян. р-ні Черкас. обл. (СГУ, 67), топонімне середовище яких указує на географічне значення прикметникової основи *бос-*, особливо назва урочища. Подібно до загальнослов'янського *ліса* (гора) (див. *Ліса Горá*) основа *Бос-* може відбивати демонологічні дохристиянські вірування слов'ян; пор. назви демонів у Карпатах *Бос*, *Боса*, *Босак*²⁵.

Босаха — річка, пр. Многи л. Удаю п. Сули л. Дніпра (1786); *Босахова* (1902) (СГУ, 67). Гідронім виник унаслідок онімізації тюркського за походженням ГТ *босага* «сопка або інше підвищення, яке круто спускається до порівняно широкого продовгуватого пониження між горами або горбами» (< *босага* «двірний косяк; поріг») (Мурзаев, 94), перенесеного з Алтаю і Середньої Азії кочовими народами, можливо, під час монголо-татарської навали. Чергування задньоязикових **-г-** / **-х-** — поширене явище в тюркських мовах.

Ботанічне — селище міського типу, Ялтин. м/р Крим. АР (АТП, 258). Ойконім виник унаслідок онімізації субстантивованого прикметника у формі сер. роду *ботанічне* «стос. до ботаніки», що узгоджується з номенклатурним іменем *селище*; мотивувальною ознакою назви послужило заснування поселення як центру в галузі ботанічних досліджень Криму.

Ботар — річка, л. Тиси л. Дунаю у Виноградів. р-ні Закарп. обл.; *Ботар'* (1953), *Батар*, *Ботарь* (20-і рр. XX ст.), *Batar*, *Батар* (30-і рр. XX ст.); пор. с. *Bothar* (1216), пізніше *Bathaar*, *Bathar*, *Bathor*, ур. *Popri Batár* (1929), с. *Батар* (СГУ, 67). Гідронім виник унаслідок онімізації друс. *бътарь* «бочка» (Срезн. 1, 199) (пор. можливий зв'язок псл. **бъська*, **бъсь* «бочка» з дзн. *botahha* «бочка, чан, діжка»; ЕСУМ 1, 240) за метафоричною ознакою «подібна до діжки ємність, наповнена водою». Україно-словацько-мадяро-румунські міжмовні зв'язки на Закарпатті могли позначитися на функціонуванні гідроніма, ойконіма та антропонімів (прізвищ) з основою *Ботар-*: пор. слц. діал. *botár* «майстер, що шиє боти», угор. прикм. *batári* від ойконіма *Batár*, молд. арх. *ботар* «вуздечка» (Чучка, 86).

Боярин — хребет, полонина, найвища гора на ньому (1675 м), с. Бистриця Надвірн. р-ну Івано-Франків. обл.; *Bojaryn* (1788), *grzbiet Bojaryn* (2006) (Габора-рак, 35). Назва постала як онімізований посесив на **-ин** від ст. укр. *бояр* «великий землевласник або служила людина, яка займала високе суспільне становище» (ССУМ 1, 116), *боярь* «боярин» (ЕСУМ 1, 241). Морфологічні ознаки ороніма

²⁴ Лучик В. В. Зазнач. праця. — С. 62–63.

²⁵ Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / Відп. ред. І. М. Железняк. — К., 1992. — С. 182.

свідчать про його виникнення у зв'язку з ГТ *хребет* і наступне поширення способом синекдохи на інші об'єкти, що розташовані на хребті.

Боярка — річки: 1) в бас. Синюхи л. Пд. Бугу; *Bojarka* (1880); пор. с. *Боярка* в Черкас. обл.; 2) у бас. Тетерева п. Дніпра; *Bojarka* (1593); 3) у бас. Прип'яті п. Дніпра; 4) у бас. Оржиці п. Сули л. Дніпра (1848) (СГУ, 67); 5) місто, Київ. обл. (АТП, 217), засн. 1868 р., до 1956 — *Боярка-Будаївка* (ГЕУ 1, 124). Ойконім утворено за допомогою суф. **-к(а)** в релятивній функції від апелятива *бояр* (див. *Боярин*) або від похідного антропоніма з основою *Бояр-*; пор. назву с. *Боярка* в Одес. обл., утворену від прізвища *Боярський* (ТПСО, 14–15). Гідроніми, імовірно, походять від збереженого в зх. рос. діал. бот. *боярка* «бояришник; глід, ягода глоду» (ЕСУМ 1, 241), хоч така мотиваційна ознака могла стосуватися будь-якого географічного об'єкта на місцевості з відповідною рослинністю, у тому числі й поселення.

Бра́га — річка, п. Рову п. Пд. Бугу; *Braha* (1880) (СГУ, 68). Назва виникла внаслідок онімізації іншомовного (кельтського або тюркського) за походженням апелятива *бра́га* «рід напою з просяного солоду, відходи горілчаного виробництва, якими годують худобу» (ЕСУМ 1, 242) за смаковими властивостями води; пор. *Бра́га* — луг поблизу винокурного заводу, *Бра́жня* — луг на Чернігівщині (Черепанова, 46), *Брага* — село на Хмельниччині (АТП, 483).

Брагинівка — селище міського типу, Петропавлів. р-н Дніпропетр. обл. (АТП, 88). Назва утворена за допомогою суф. **-івк(а)** у релятивно-посесивній функції від рос. антропоніма *Брагин*; пор. прізвищеві назви XVI–XVII ст. *Брага*, *Брагин* (Веселовский, 48–49).

Бражине — селище міського типу, Сніжн. м/р Дон. обл. (АТП, 110). Ойконім виник як посесив на **-ин(е)** від антропоніма *Брага*; пор. б. *Бра́жина* в бас. Самари (1863) (СГУ, 68), ліс *Бра́жин Ліс*, яр *Бражин Проріз*, бол. *Бра́жине Болото* на Сумщині (Черепанова, 46).

Браїлів — селище міського типу, Жмерин. р-н Вінн. обл., засн. у XV ст. (ГЕУ 1, 125). Ойконім виник як посесив на **-ів** від антропоніма *Брайло*, *Бройло* з основою діал. *брóйти* «колобродити, пустувати, витворяти» (ЕСУМ 1, 261); пор. польське прізвище *Broilo* з аналогічною основою *broiś* (Rymut 1, 54).

Брак — річка, п. Остра л. Десни л. Дніпра; *Бракъ* (1913) (СГУ, 68). Назва утворена способом онімізації діал. *брак* «відходи після спалювання дров, соломи тощо; гній з рани» (ЕСУМ 1, 243). На момент номінації гідронім міг характеризувати прибережну місцевість або воду річки за її забрудненістю, заболоченістю; пор. бол. *Браковé* й бол. *Брач* на Чернігівщині (Черепанова, 46), р. *Бракі* пр. Згару л. Пд. Бугу у Вінн. обл. (СГУ, 68).

Бра́ниця — л. Трубежа л. Дніпра; *Грабаровка*, *Браница* (1913), *Броница* (1856) (СГУ, 68). Давнє утворення за допомогою форманта **-иц(я)** (< *-іса) в топонімній функції від псл. **brъna* «болото, мочар», яке у слов'янських мовах дало рефлексі **bren-* / **bryn-* / **bran-* / **bron-* / **brun-*, або похідного прикметника **brъnъnъ* «болотистий», у якому після занепаду зредукованих відбулося стягнення однакових приголосних: пор. польські ойконіми *Branica*, *Brynica* (NMP 1, 330, 370), укр. гідроніми *Бра́ничка* (релятив від назви с. *Браниця*) (СГУ, 68), назви сс. *Бране Поле* на Київщині, *Брани* на Волині, *Бранок*, *Браниця* на Чернігівщині, *Бронне* на Рівненщині, *Бринь* на Івано-Франківщині (АТП, 588), назву поля *Брань* і назву озера з мулистим дном *Бру́но* на Волині (Аркушин 1, 69, 74), назву оз. *Бру́но* на Сумщині й оз. та бол. *Бро́нка* на Чернігівщині (Черепанова, 47), можливо, ойконіми *Брониця* на Волині, Житомирщині та Львівщині, *Бронька* на Закарпатті (АТП, 588), літописне *Брънь Кънаржъ* (ЕСЛГНПР, 24),

назву потоку *Бра́нища* в Міжгір. р-ні Закарп. обл. (СГУ, 68), більшість яких функціонує на Поліссі.

Братеніця — річка, л. Ворскли л. Дніпра; на межі Харків. і Белгород. (у Росії) обл.; *Братиница*, *Bratinca* (1913), *Братаница* (XVI–XVII ст.), *Бротиница* (XVII ст.), с. *Братениця* у Великописарів. р-ні Сум. обл. (СГУ, 68), с. *Братениця* Богодухів. р-ну Харків. обл. (АТС, 438). Гідронім і ойконіми утворені за допомогою **-иц(я)** в топонімній функції від апелятива *братан* «племінник»; пор. р. *Братаніця* (СГУ, 68). Ареал поширення топонімів свідчить про можливість їхнього походження у зв'язку з рос. діал. *братынь* «велика чаша», *братіна* «кружка для пиття» (< псл. **bratynь* утворене від пасивного дієприкметника **bratъ* за допомогою **-уь* у гнізді **brati*)²⁶.

Братське — селище міського типу, Миколаїв. обл. (АТП, 307). Назва виникла наприкінці XVIII ст. паралельно до відантропонімних похідних *Станьковичево*, *Живковича* внаслідок онімізації субстантивованого прикметника на **-ськ(е)** з основою апелятива *брат*, який у середовищі переселенців-старообрядців з Росії мав значення «член братства»²⁷ (Лобода, 33). Очевидно, така сама мотиваційна ознака відбита в ойконімах *Братське*, поширених у Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Сумській, Херсонській областях і в Криму, де російськомовний вплив досить вагомий.

Бра́цлав — селище міського типу, Немирів. р-н Вінн. обл. (АТП, 24), відоме з 1362 р. (ГЕУ 1, 126). Ойконім виник як посесив на **-їь* *Братиславъ* від чоловічого імені *Братиславъ*. Зміни в його структурі зумовлені ствердінням губного **-в-** у кінці слова і редукцією **-и-** в слабкій позиції, після чого звукосполучення **-тс-** дало африкату **-ц-**. Імовірно, спорідненими є болг. *Преслав*, п. *Вроцлав* (кол. *Breslau*, *Бреслау*), слц. *Братислав* (Никонов, 63, 90); пор. ще польське с. *Bracław*, яке пов'язують з особовим іменем **Bracisz* (NMP 1, 327), похідним від антропоніми *Brat-*.

Бребенескул — одна з найвищих вершин Карпат (2032 м) на межі Івано-Франків. і Закарп. обл. (ГЕУ 1, 126); *Бербенеська*, *Бербенеска*, *Brebenieskul* (1932) (Габорака, 37). Оронім румунського походження, виник за допомогою суф. **-esk-ul** у релятивно-атрибутивній функції від апелятива *brebenos* «барвінок» (див. Габорака, 37); пор. похідну назву озера *Бребенескул* (ГЕУ 1, 126).

Брезі́й — річка, л. Сарати, вп. в лим. Сасик (Кундук) між рр. Прут і Дністер в Одес. обл.; *Брезай*, *Бирзай* (1979) (СГУ, 69). Назва румунського походження, утворена в молдавському середовищі від основи південнослов'янського антропоніма *Брез-* / *Брыз-* (< псл. **berz-* «береза; білий») за допомогою суф. **-оая** в релятивній функції. Форма **Брезоая* зазнала фонетичної трансформації (спрощення **-а-**) у зв'язку з усуненням непритаманного для слов'янських мов зіяння і набуттям морфологічної категорії чол. роду. У варіанті *Брезай* спростився звук **[-о-]**, а у формі *Бирзай* відбулася метатеза, можливо, під впливом поширеного румунсько-молдавського прізвища *Бирзул*.

Бреску́л — 1) гора, смт Ворохта Яремч. м/р Івано-Франків. обл.; *Breskul* (1932), *Breskul* (1935) (Габорака, 37); 2) озеро на зх. схилі г. *Брескул*, Рахів. р-н Закарп. обл. (ГЕУ 1, 127). Оронім не має переконливої етимології (див. Габорака, 37). Можливо, він пов'язаний з топонімами *Бреца*, основа яких має ознаки іллірійського походження.

²⁶ *Илиади А. И.* Этимологические заметки по славянской лексике. 6–12* // *Slavia orientalis*. — 2006. — Т. 15. — N 3. — С. 396.

²⁷ *Лобода В. В.* Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. — К., 1976. — С. 33.

Бреч — річка, л. Снову п. Десни л. Дніпра; *Бречь* (1729–1730, 1742), *Бречь*, *Бречица*, *Бречка* (1859); пор. нп *Бреч*, р. *Бречиця* п. Бречі (СГУ, 69). Назва належить до етимологічно затемнених, її пов'язують з польським гідронімом *Brok* у бас. Зх. Бугу і виводять з п. *broczyć* «обливати, змочувати», тобто як субстантив на *-jъ від дієслівної основи з палаталізацією кінцевого приголосного²⁸. Такою основою було псл. **brotiti* (можливо, **bretiti*) «забарвлювати в червоний колір коренем марени», утворене від **broťь* «марена; червоний барвник, приправлений з коренів цієї рослини» (пор. укр. діал. *бrotchити* «фарбувати в червоний колір», давніше «залити кров'ю, кривавити», *броч*, *бріч* «марена», п. *brocz* «червона рідина, червоний сік»; Вогуś, 39). За межами слов'янського матеріалу з цим гніздом може бути пов'язане лтс. *brakas* «пологова кровотеча» (Babik, 103). У такому разі п. *Brok* й укр. *Бречь* протиставляються як відіменне (семантичне) і віддієслівне на *-jъ утворення, що виникли за ознакою «річка з водою червонуватого, рудого кольору». Від гідроніма *Бреч* способом трансонімізації утворено ойконім *Бреч*, а назва р. *Бречиця* виникла за допомогою суф. -иц(я) в демінутивіно-релятивній функції.

Бре́ща — 1) річка, п. Прип'яті п. Дніпра; *Сарна* (1913), *Breszcza* (1880); 2) потік, п. Вичі л. Латориці л. Бодрогу п. Тиси л. Дунаю на пд. смт Воловець Закарп. обл.; *Breščia*, *Брешия* (1935) (СГУ, 69); 3) урочище, м. Камінь-Каширський Волин. обл. (Аркушин 1, 70). Назва етимологічно темна. Припускають, що вона належить до іллірійських рефлексів: **breščā* < **brent-isk-jā* «оленяча»; пор. античний (іллірійський) ойконім *Brendisium*, гідронім *Brenta* у Венеції²⁹. Опосередкованим підтвердженням такої етимології може бути варіант першого гідроніма *Сарна*, а також пояснення значення ороніма *Бреща* на Волині — «урочище, де був випас для худоби, на якому погано росла трава» (Аркушин 1, 70). Можливо, таку ознаку відбиває оформлена за допомогою румунсько-молдавського артикля -ул назва гори *Бре́скул* поблизу смт Ворохта Івано-Франків. обл., яка не має задовільної етимології (див. Габораєк, 37); пор. споріднену, очевидно, відантропоніму назву р. *Бреці́вка* п. Нивної п. Случі п. Горині п. Прип'яті п. Дніпра (СГУ, 69).

Бриз — річка, п. Сули л. Дніпра; *Briez* (1979) (СГУ, 69). Гідронім утворено способом онімізації романо-германського апелятива *бриз* «легкий береговий вітер (на морі)» (ЕСУМ 1, 256), який унаслідок метонімії розвинув значення «хвилі на воді, зумовлені легким береговим вітром»; пор. р. *Бриж* у бас. Десни (СГУ, 69), назва якої походить від апелятива *бриж* «брижі на воді від швидкої течії» (СНГТК, 28).

Бри́лівка — 1) селище міського типу, Цюрупин. р-н Херсон. обл. (АТП, 471), засн. 1943 р. (ГЕУ 1, 127); 2) річка, с. Землянка Глухів. р-ну Сум. обл.; *Брилевка* (1893), *Брилі́вка* (СГУ, 69). Топоніми виникли як релятиви на -і́вк(а) від антропоніма *Бриль*, в основі якого апелятив *бриль* «капелюх»; пор. с. *Брилі́вка* Ставищ. р-ну Київ. обл. (АТП, 225), б. *Бри́лева* в бас. Сівер. Дінця п. Дону (СГУ, 69), бол. *Бри́лівка*, луг *Бри́льове* на Сумщині, бол. *Бри́льове Болото* на Чернігівщині (Черепанова, 46). Можливе перенесення ойконімів на суміжні водні об'єкти.

Брита́й — річки: 1) п. Береки п. Сівер. Дінця п. Дону (1781); *Брытай* (1864), *Бритая* (1782), *Британы* (1771), «у *Британь*»; пор. нп *Брита́й* (1871), сучас. с. *Брита́й* Лозів. р-ну Харків. обл.; 2) пр. Орелі л. Дніпра (1859); пор. ще рр. *Брита́вка*, *Брита́н*, яр *Брита́йський*, потік *Брита́ка* (СГУ, 69–70), поле *Брита́нь* (Аркушин 1, 70). Топоніми утворені за допомогою архаїчного суф. -а́й (< *-aj)

²⁸ Rozwadowski J. Studia nad nazwami wód słowiańskich. — Kraków, 1948. — S. 31–32; Копанова А. П. Словотворчі типи гідронімів басейну Нижньої Десни. — К., 1969. — С. 23.

²⁹ Трубацев О. Н. Знач. праця. — С. 177.

від пасивного дієприкметника минулого часу **britь* «зрізаний, відрізаний» (<п сл. **briti* «різати чимось гострим») (ЕСУМ 1, 259–260) за ознакою «річка, яка врізається в сушу, утворюючи клин землі або змиваючи все на своєму шляху». Ойконім *Брита́й* виник унаслідок метонімічного перенесення на поселення гідроніма; пор. топоніми *Брита́н* у різних частинах бас. Дніпра (СГУ, 69), які стали способом онімізації псл. **britanь* у географічному значенні «відрізана (водою) частина суші у формі виступу, клину», похідного від іменної основи **brita* / **britь* (< **briti* «різати»); пор. укр. *брита* «полотно», діал. *брит* «шматок тканини, з якої зшита спідниця», рос. діал. *брит*, *бриток* «огузок, нижній зрізаний кінець снопа» та ін. (Шульгач, 49).

Броварі́ — місто, Київ. обл. (АТП, 212), відоме з 1628 р. (ГЕУ 1, 128). Назва утворена семантичним способом унаслідок онімізації апелятива *броварі́* у значенні «робітники пивоварні, броварники», запозиченого через польське посередництво з німецької мови (ЕСУМ 1, 261), або шляхом трансонімізації антропоніма *Броварі́* (Кравченко, 34) у множині, що називав рід першопоселенців; пор. ойконіми *Броварі́* в Терноп. і Хмельн. обл., *Броварки* на Полтавщині та Черкащині (АТП, 588), гідроніми *Брова́рка* (СГУ, 70), які утворені за допомогою суф. *-к(а)* в релятивній функції від апелятива *брова́р* у значенні «пивоварня» (Грінч. 1, 100) за ознакою «річка (або ручай), на березі якої стоїть пивоварня».

Броді́цьке — селище міського типу, Козятин. р-н Вінн. обл. (АТП, 18), відоме з 1712 р. (ГЕУ 1, 128). Ойконім виник унаслідок онімізації субстантивованого прикметника на *-ське* / *-цьке*, похідного від гідроніма *Броді́ць* або демінутива *броді́ць* (< *брі́д*).

Бро́ди — місто, Львів. обл. (АТП, 275), *Броды* (XI ст.), «под *Броди*» (1648), «до *Бродовъ*», фортеця *Бродская* (1648), *Броды* (1652), *Brody* (1734) (ЕСЛГНПР, 24). Ойконім виник як семантичне утворення шляхом онімізації множинної форми ГТ *бро́ди*, який у давньоруську добу, крім основної семантики «брі́д» (див. *Брі́д*), позначав також «шляхи, проходи» (ЕСЛГНПР, 24); пор. сс. *Броди* на Волині, Житомирщині, Сумщині (АТП, 588). Походження ойконіма від антропоніма *Бродъ* — гіпокористики імені-композита *Бродиславъ*³⁰ — малоімовірне.

Броні́цька Гу́та — селище міського типу, Новоград-Волин. р-н Житомир. обл. (АТП, 144), засн. 1909 р. (ГЕУ 1, 129). Назва виникла унаслідок онімізації словосполучення з опорним компонентом *гу́та* «скляний завод», запозиченим з польської мови (ЕСУМ 1, 628), і відносним прикметником на *-ськ(а)*, похідним від суміжного ойконіма *Брони́ця* (АТП, 144); пор. утворену таким способом складену назву *Броні́цький за́казник* (ГЕУ 1, 129) з основою ойконіма *Брони́ця* в структурі означення (< архаїч. *бро́нница* «майстерня бронника; слобода, частина міста, селище, де живуть зброярі»; Даль 1, 130).

Брони́чара — річка, л. Трудниці л. Тисмениці п. Бистриці-Тисменицької п. Дністра; *Броничара*, *Broniczara* (1917), *Braniczany potok* (1893), *Броничаный* (1960), «на річці *Броничари*» (1968–1973), с. *Брони́ця* Дрогоб. р-ну Львів. обл. (СГУ, 71). Назва утворена за допомогою румунського суф. *-оагă* в демінутивній функції від основи слов'янського ойконіма *Брони́ця*. У суф. *-оагă* відбулося стягнення голосного *-о-* з метою усунення непритаманного слов'янським мовам зіяння, а у твірній основі відбулося чергування *-ц-* / *-ч-* перед *-ара* за аналогією до похідних на зразок псл. **gъnъсь* > **qъ(r)нъсаръ* «гончар» (ЕСУМ 1, 561), *Вини́ця* — *вінничани*.

³⁰ Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення).— К., 1991.— С. 8.

Брѡнька — 1) річка, л. Боржави п. Тиси л. Дунаю (див. *Бронѣцька Ріка*); 2) село, Іршав. р-н Закарп. обл. (АТП, 160). Гідронім виник як демінутив на **-к(а)** (< псл. **-ька*) від основи псл. **brьna* «болото, мочар», що дало різні рефлексії в слов'янських мовах; пор. ще мікротопоніми *Брѡнка* — болото, озеро, урочище, місце злиття двох річок, струмок, який не замерзає і який можна перейти вброд, на Чернігівщині (Черепанова, 47), відойконімні назви р. *Бронѣцька Ріка* й потоку *Бронѣцький* у с. *Бронька* (СГУ, 71).

Брѡшнів-Осада — селище міського типу, Рожнятів. р-н Івано-Франків. обл. (АТП, 199), відоме з XVI ст. (ГЕУ 1, 130). Подвійна назва селища виникла внаслідок поєднання відантропонімного ойконіма *Брѡшнів* (пор. сусіднє с. *Брошнів* і залізничну станцію *Брошнів*; АТП, 187, 199) та онімизованого ГТ *осада* (заст.) «поселення, селище» (Грінч. 3, 64). Походження твірного антропоніма компонента *Брошнів* невідоме. У його основі могло бути не зафіксоване прізвище **Брошень* з місц. **брошень* від діал. *бросати* (як *кусень* від *кусати*) або **Брошня* від перенесеного зі словацької мови *brošňa* «брошка; шпилька» (Чучка, 91), яке мусило належати чоловікові, що давало можливість приєднати посесивний суф. *-ів*, а не очікуваний *-ин*; пор. прізвиська *Брошняк* і *Брошньовський* на Закарпатті (Чучка, 91).

Брусна — річка, л. Хатової п. Ужа п. Прип'яті п. Дніпра (1913). Назва виникла внаслідок субстантивації та онімизації відносного прикметника жін. роду *брусна* «стос. до *брусу*» (< псл. **brusьna*), мотивованого загальнослов'янським *брус* «чотиригранний шматок, обрізок; чотиригранна колода; точильний камінь» (< псл. **brusь*) (ЕСУМ 1, 268); пор. частину села, місце купання *Брус* на Чернігівщині (Черепанова, 47), мікрогідроніми *Брусній* на Закарпатті (СГУ, 71), ороніми *Брусне*, *Брусній* на Івано-Франківщині (Габора, 38–39), *Брусній хребет* (ГЕУ 1, 130) на Івано-Франківщині, ойконіми *Brusno* (2) в Польщі з основою апелятива *brus* «камінь, точильний камінь» (NMP 1, 367), ойконім *Brusná* в Чехії, похідний від ад'єктива *brusna* «місце, де витесували зі скелі бруси» (Profoous 1, 212), гідроніми *Брусна в Росії*, *Brúsna voda* в Словаччині (Ліаді, 159). Припускають, що для поліського гідроніма *Брусна* мотивувальною була флористична семантика, пов'язана з брусницею (Карп., 229–239), назва якої споріднена з псл. **brusь* (ЕСУМ 1, 270).

Отже, фрагмент «Короткого етимологічного словника топонімів України» засвідчує переважно автохтонне походження розглянутих назв за різними принципами (відношенням до людини, відношенням до інших об'єктів, внутрішніми ознаками об'єктів) та мотивами номінації. Топоніми з початковими *Бо-* та *Бру-* іншомовного походження є поодинокими або рідко вживаними.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Абаев 1	— Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. — М. ; Ленинград, 1958. — Т. 1. — 655 с.
Аркушин 1	— Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель : У 2 т. / Упоряд. Г. Л. Аркушина. — Луцьк, 2006. — Т. 1. — 407 с.
АТП	— Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 року / Упоряд. Д. О. Шелягін. — К., 1973. — 815 с.
ВТССУМ	— Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і ред. В. Т. Бусел. — К., 2001. — 1426 с.
Габора	— Габора М. М. Назви гір і полонин Івано-Франківщини : Словник-довідник. — 2-е вид. — Івано-Франківськ, 2008. — 500 с.
ГЕУ 1	— Географічна енциклопедія України : В 3 т. / Відп. ред. О. М. Маринич. — К., 1989. — Т. 1. — 414 с.
Грінч. 1	— Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1996. — Т. 1. — 494 с.
Даль 1	— Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1981. — Т. 1. — 699 с.

- ЕСЛГНПР — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак.— К., 1985.— 253 с.
- ЕСУМ 1 — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 1982.— Т. 1.— 631 с.
- Ліади — *Ліади О. І.* Слов'янські мовні релікти в топонімії Балкан.— К. ; Кіровоград, 2008.— 418 с.
- Карп. — *Карпенко О. П.* Гідронімікон Центрального Полісся.— К., 2003.— 317 с.
- Карпенко — *Карпенко Ю. О.* Топонімія Буковини.— К., 1973.— 238 с.
- Корепапова — *Корепапова А. П.* Словотворчі типи гідронімів басейну Нижньої Десни.— К., 1969.— 99 с.
- Кравченко — *Кравченко Л. О.* Прізвипа Лубенщини.— К., 2004.— 197 с.
- Лучик — *Лучик В. В.* Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя.— Кіровоград, 1996.— 235 с.
- Мурзаев — *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов.— М., 1984.— 653 с.
- Німчук — *Німчук В. В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови.— К., 1992.— 414 с.
- Німчук 1976 — *Німчук В. В.* З історичної топонімії Закарпаття // Питання сучасної ономастики.— К., 1976.— С. 19–28.
- Редько — *Редько Ю. К.* Сучасні українські прізвипа.— К., 1966.— 216 с.
- СГУ — Словник гідронімів України.— К., 1979.— 780 с.
- СНГТК — *Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т. І.* Словник народних географічних термінів Кіровоградщини.— Кіровоград, 1999.— 222 с.
- Срезнев. 1 — *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. М., 1958.— Т. 1.— 771 с.
- Фасмер 1 — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва.— 2-е изд., стереотип.— М., 1986.— Т. 1.— 576 с.
- Худаш-Демчук — *Худаш М. Л., Демчук М. О.* Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення).— К., 1991.— 267 с.
- Черепанова — *Черепанова Е. А.* Микротопонімія Чернігівсько-Сумського Полісся.— Суми, 1984.— 456 с.
- Чучка — *Чучка П.* Прізвипа закарпатських українців: Історико-етимологічний словник.— Л., 2005.— 702 с.
- Шульгач 2003 — *Шульгач В. П.* К реконструкции праславянского лексического фонда: производные на *-уль (на основе ономастического материала «Новгородских писповых книг») // Студії з ономастики та етимології.— К., 2003.— С. 69–89.
- Шульгач 2008 — *Шульгач В. П.* Нариси з праслов'янської антропонімії.— К., 2008.— Ч. 1.— 413 с.
- Элиасов — *Элиасов Л. Е.* Словарь русских говоров Забайкалья.— М., 1980.— 472 с.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под. ред. О. Н. Трубачёва.— М., 1974–2007.— Вып. 1–33.
- Babik — *Babik Z.* Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich w granicach wczesnośrednowiecznej Słowiańszczyzny.— Kraków, 2005.— 863 s.
- Boryś — *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 2005.— 863 s.
- NMP 1 — *Nazwy miejscowe Polski: Historia. Pochodzenie. Zmiany* / Pod red. K. Ry-muta.— Kraków, 1996.— Т. 1.— 484 s.
- Profous 1 — *Profous A.* Místní jmeňna v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny.— Praha, 1954.— D. 1.— 821 s.
- Rymut — *Rymut R.* Nazwiska Polaków: Słownik historyczno-etymologiczny.— Kraków, 1999.— Т. 1.— 504 s.

V. V. LUCHYK

SKETCHES OF THE «CONCISE ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF UKRAINE'S TOPONYMS». 3

The article suggested etymology of most Ukrainian toponyms that start with the letters *Bo-* and *Bru-*. The majority of them are autochtonie Ukrainian formations. The less part of this group is contained with some names which appear under the influence or in the surrounding of native speakers of other Slavonic languages and also there are toponyms with the steam of Romanic, Germanic, Iranian and Illiric origin.

Key words: etymology, dictionary, toponym, origin, hydronym, proper noun, oikonym, oronym.

ЯВИЩЕ ЕНАНТІОСЕМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті аналізуються особливості логіко-семантичної актуалізації, причини породження енантіосемії в різних термінолектах, а також розроблено загальну типологію енантіосемів у термінопросторі української мови.

Ключові слова: енантіосемія, термінологія, типологічний різновид.

Ураховуючи той факт, що більшість науковців розглядає енантіосемію як поляризацію (сем, семем, конотем) у межах полісемії мовного знака (слова, морфеми, фразеологізму, стійкої сполуки, речення, тексту і т. ін.), а знаком може бути і загальноновживана, і функціонально обмежена або соціальною чи професійною сферами вживання, або взагалі територіальною диференціацією мовна одиниця, видається актуальною проблема вивчення явища енантіосемії в різних когнітосферах — у діалектах, соціолектах, термінолектах.

У мовознавстві ця проблема в усій багатогранності її вияву взагалі не була об'єктом спеціального дослідження. Лише фрагментарно й побіжно поодинокі випадки енантіосемії аналізували В. М. Прохорова (у процесі роботи над матеріалами «Опыта областного великорусского словаря», спорадично вивчаючи явище енантіосемії в російських говорах)¹, В. О. Дорда (у контексті вивчення аксіологічних аспектів студентського сленгу США)², О. І. Сахнова (досліджуючи енантіосеми в англійській економічній термінології)³, І. О. Якунченкова (описуючи явище енантіосемії, представлене в Троїцькому списку Руської Правди передтерміном *истец*)⁴.

Об'єктом нашого дослідження є вивчення особливостей логіко-семантичної актуалізації, причин породження енантіосемії в різних термінолектах, а також розроблення загальної типології енантіосемів у термінопросторі української мови.

Аналізуючи вимоги до терміна, сформульовані ще Д. С. Лотте⁵, можна стверджувати, що енантіосемія — непродуктивне явище і для сучасної термінології, і

¹ Прохорова В. Н. О словах с противоположными значениями в русских говорах // Науч. докл. вып. шк. : Филол. науки.— 1961.— № 1.— С. 122–127.

² Дорда В. О. Аксіологічні аспекти студентського сленгу США // Вісн. СумДУ.— 2006.— № 11 (95). Т. 2.— С. 39–43.

³ Сахнова О. І. Енантіосемия в экономической терминологии // Культура народов Причерноморья.— 2006.— № 76.— С. 130–134.

⁴ Якунченкова И. А. К проблеме статуса энантисемии в лексико-семантической системе юридической терминологии с точки зрения диахронии // Вестн. Чуваш. ун-та.— 2008.— № 1.— С. 249–256.

⁵ Лотте Д. С. Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии.— М., 1979.— 123 с.

для прототермінології. Однак факти виявлення енантіосемів у тому чи тому термінолекті засвідчують, що термінологія є відкритою для загальнономовних явищ, а ті вимоги, які завжди ставилися до неї, практично порушуються, що, на думку О. І. Сахнової, сприяє проникненню в терміносистему, на перший погляд, не властивих для неї явищ, у тому числі й енантіосемії. Такі порушення простежуємо не лише в системах із високим ступенем спеціалізації, що обслуговують вузьке коло користувачів, а й у таких глобальних, широко застосовуваних та, здавалося б, упорядкованих утвореннях, як економічна термінологія, що засвідчують і довідкові та періодичні видання економічного спрямування, і відповідні лексикографічні джерела⁶. Вимога відсутності в терміна експресивно-емоційного забарвлення, на думку, В. М. Лейчика, також суперечить практиці створення та використання в мові термінів, зокрема суспільно-політичних. Окрім того, що переважна більшість таких термінів стилістично маркована (*ренегат, холодна війна, залізна завіса*), дослідник вважає, що можна окремо говорити про експресивність (вираження думок та оцінок автора) і емоційність (позитивне або негативне спрямування на адресата з метою впливу на нього та спонукання до дії) зазначених термінів⁷. Цей факт частково знаходить вияв в енантіосемізації.

Отже, однією з причин виникнення енантіосемії в термінології є фактичне невиконання терміном тих вимог, які до нього ставлять дослідники. З одного боку, фахівці прагнуть підпорядкувати побудову дефініції спеціального поняття певним правилам, а також процедурам її стандартизації та уніфікації, намагаючись чітко її сформулювати, тобто виробити ідеальну, або еталонну, мислеформу об'єкта пізнання, позбавлену будь-яких смислових деформацій. Проте, з другого боку, вибудовуючи свої наукові гіпотези, теорії, концепції, фахівці часто використовують те саме знаково статичне термінопоняття в різних значеннях, продукуючи його концептуальну (авторську) багатозначність. Відтак з'являється протиріччя між поліморфною природою терміна (бути потенційно багатозначним, виявляти здатність продукувати нові смисли, тобто по-різному концептуалізуватися в свідомості того чи іншого дослідника) і прагненням фахівців накласти на термін певні обмеження (зробити його експліцитно однозначним для зручності користування, тобто деконцептуалізувати). Джерелом енантіосемії в такому випадку є зміна наукових концепцій, поглядів на діаметрально протилежні, переосмислення самого об'єкта наукового пізнання чи ситуації, тобто зміна мисленнєвої точки відліку, що обирається за той чи той полюс полярності. Такі зміни знаходять відображення у замінах одних наукових парадигм (епістем) іншими, наприклад мовоцентричної на антропоцентричну.

Якщо раніше, як зазначає О. В. Кириліна, ідеї структуралізму спиралися на західну логоцентричну традицію, тобто на прагнення віднайти раціональну істину, яка існує поза людською діяльністю й незалежно від неї, то сьогодні постмодерністська філософія заперечує існування єдиної об'єктивної істини, однак визнає множинність істини, суб'єктивний характер сприйняття світу. Епістемічна ревізія нині відбувається в усіх гуманітарних науках. Власне лінгвістичні дослідження, зокрема новий погляд на поняття «категорія», також стимулювали перегляд базових філософських понять та відмову, наприклад, від таких традиційних поглядів: «граматика — вираження чистої форми»; «у процесі

⁶ Сахнова О. І. Зазнач. праця.— С. 131.

⁷ Лейчик В. М. Онтологические, когнитивные и прагматические аспекты политического термина // Горизонты современной лингвистики. Традиции и новаторство : Сб. в честь Е. С. Кубряковой.— М., 2009.— С. 651–652, 654–655.

мислення всі люди використовують ту саму концептуальну схему» та ін.⁸ Новий підхід, констатує авторка, вимагає застосування і нового поняттєвого апарату, і нової термінології. Змінилися погляди на об'єкт дослідження, що спричинило появу нових методів його вивчення, які передбачають не лише лінгвістичне, а й міждисциплінарне знання, а також не припускають ніякої «об'єктивності» дослідника. Навпаки, дослідник повинен впливати як на процеси, які він вивчає, так і на їх інтерпретацію⁹.

Отже, зміна наукової епістемі гуманітаристики, власне, й породжує позиційність наукових поглядів, їх обговорення в різних галузях мовознавства. Пор., наприклад, полярні визначення терміна в термінознавстві, що ґрунтуються на енантіоепістемі, тобто на протиставленні наукових епістем: «об'єктивні властивості об'єкта наукового пізнання» (структуралістська парадигма) — «суб'єктивні властивості об'єкта наукового пізнання» (постмодерністська, дискурсивно-когнітивна парадигма). Так, розуміючи епістему як «об'єктивні властивості об'єкта наукового пізнання», О. Реформатський зазначає: «Те саме може бути і терміном, і просто словом, і це не наслідок “погляду” або взагалі суб'єктивної реакції на той чи той словесний об'єкт, а наслідок об'єктивних структурних властивостей і характеристик конкретного об'єкта. Якщо слово вживають тільки як термін <...>, то й шукати його відмінності від “просто слова” немає сенсу (хоча в переносних, okazіональних значеннях будь-які “власне терміни” можуть уживатися і не як терміни <...>). Однак досить часто те чи те “слово” функціонує то як термін, то як нетермін»¹⁰. Розглядаючи ж епістему як «суб'єктивні властивості об'єкта наукового пізнання», інші дослідники пишуть: «Термін варто усвідомлювати як компонент динамічної моделі мови, який діалектично поєднує в собі стабільну знакову систему та її постійне переосмислення <...>. Термін можна розглядати як своєрідний корелят ментальної операції, що відбувається в свідомості дослідника, і на підставі цього в терміна можна віднайти суб'єктивні властивості, що репрезентують у цілому суб'єктивний світ його творця»¹¹. Терміни, з позиції нової (постмодерністської) епістемі гуманітаристики, на відміну від структуралістської, народжуються в дискурсі й формують свій зміст у процесі когніції, і лише пізніше закріплюються або не закріплюються під час письмової фіксації в текстах, а також у словниках, у тезаурусах або термінологічних банках даних, якщо в цьому є практична необхідність¹².

Різне бачення того самого об'єкта пізнання продукує так звану «концептуальну неоднорідність змісту термінологічного поняття, зумовлену різними <...> поглядами, напрямками, концепціями»¹³. Як наголошують І. Кулікова і Д. Салміна, це явище відначалося багатьма термінологами та іншими мовознавцями як об'єктивне (О. Ахманова, Ф. Березін, Б. Головін, Б. Городецький, В. Даниленко). На думку цих дослідників, «необхідно розрізняти багатозначність як власне лінгвістичне явище і концептуальну неоднорідність значення терміна

⁸ Цит. за: Лакофф Дж. Когнитивная семантика (из книги «Женщины, огонь и опасные предметы») // Язык и интеллект. — М., 1996. — С. 148.

⁹ Кирилина А. В. Когнитивная наука и новая эпистема гуманитарного знания // Горизонты современной лингвистики. — С. 67–73.

¹⁰ Реформатский А. Мысли о терминологии (текст подготовила А. Суперанская) // Современные проблемы русской терминологии / Отв. ред. В. П. Даниленко. — М., 1986. — С. 165–166.

¹¹ Лейчик В. М. Знач. праця. — С. 565.

¹² Там же.

¹³ Куликова И., Салмина Д. Введение в металингвистику (системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии). — СПб., 2002. — С. 30.

(або авторську багатозначність), пов'язану з різною науковою інтерпретацією того самого явища в мові <...>. Практично будь-який термін, якщо він відповідає не конкретному явищу мови, а передбачає узагальнення, абстракцію, набуває різного смислового наповнення <...>. Ця <...> властивість терміна <...> відрізняє його від загальновживаного слова, значення якого обмежує узус (норма вживання в тому чи тому колективі) <...>. Для терміна узуальною (метадіалектною) є саме концептуальна багатозначність»¹⁴. Про багатозначність терміна як лінгвістичне (а не концептуальне) явище йдеться у багатьох термінологічних працях. Однак В. М. Лейчик зазначає, що лінгвістична багатозначність терміна відбиває той факт, що термін ґрунтується на мовному субстраті. А в спростуванні вимоги «термін не має бути багатозначним» варто звернути увагу не на лінгвістичну, а на термінологічну аргументацію¹⁵. Так, вивчаючи політичну термінологію, дослідник зазначає, що політичний термін первісно не може бути однозначним, адже є спеціальні поняття й відповідно терміни, що стосуються одного явища, однак відображають вони різні погляди, гіпотези і т. ін. Кожний політичний термін може мати не одну дефініцію, що залежить від розмаїття політичних концепцій. Прикладом може бути визначення Жовтневої революції 1917 року в російських словниках радянського періоду й визначення тієї самої події в одному з англійських словників, де вона характеризується як контрреволюція щодо Лютневої революції (один із виявів енантіосемії.— В. І.)¹⁶.

Використання термінів у науковому дискурсі, що спричиняє неоднозначність і невизначеність у трансляції наукової інформації та неадекватну попередбачувану реакцію на неї суб'єктів наукової комунікації, З. І. Комарова називає «дисгармонізацією термінів». Серед об'єктивних факторів, що зумовлюють дисгармонію термінів у науковому дискурсі, дослідниця виділяє поліморфізм, або полісемію (властивість мати два або більше значень, що відображають логіко-змістові зв'язки взаємозумовлених понять), амбісемію (невизначеність змісту) та еврисемію (властивість мати невизначену кількість денотатів) термінів. Відтак вибудовуються поняття, що фіксують будь-який можливий стан терміна: моносемія — амбісемія — полісемія — еврисемія¹⁷. У цей ряд, на нашу думку, можна включити й енантіосемію, яка, за визначенням Ю. Гіріна, на відміну від амбісемії, що означає конвергенцію (подібність, схожість) двох різних смислів того самого порядку в межах певної семантичної цілісності, передбачає імплікацію в одному концепті (тут концепт — «пучок смислів») двох і більше дивергентних, протилежних смислів¹⁸.

Отже, однією з причин енантіосемізації в термінопросторі є потенційна здатність терміна до виявлення концептуальної (авторської) багатозначності, тобто концептуально багатозначна природа самого терміна.

Зміна наукового погляду на протилежний може бути спричинена не лише суперечностями процесу наукового пізнання, а й протиріччям самого об'єкта пізнання. Відтак виникнення енантіосемії в термінопросторі тісно пов'язане з

¹⁴ Куликова І., Салмина Д. Зазнач. праця.— С. 30.

¹⁵ Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура.— Бiałystok, 1998.— С. 5.

¹⁶ Лейчик В. М. Онтологические, когнитивные и прагматические аспекты политического термина // Горизонты современной лингвистики.— С. 651–652, 654–655.

¹⁷ Комарова З. И. Слово в научном и общеязыковом дискурсе : о некоторых направлениях исследования // Слово в языке и речи : Междунар. сб. науч. тр. в честь О. И. Литвинниковой. — Елец, 2009.— С. 173–174.

¹⁸ Гирин Ю. Об одном авангардистском концепте // Академические тетради.— М., 2006.— Вып. 12.— Тетр. 6 : История литературы.— <http://www.independent.academy/net/science/tetradi/12/index.html>.

особливостями відображуваних предметів і явищ у їх діалектичному розвитку, тобто з особливостями референційної віднесеності слова. Пор., наприклад: 1) експліцитну поляризацию дефініції «передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину» (ВЕЮС¹⁹, 308) юридичного термінопоняття «злочин» на основі енантіоознак 'дія' / 'бездіяльність'; 2) імпліцитне протиставлення інформаційної структури юридичного термінопоняття «президентська республіка» (різновид республіканської форми правління) на основі енантіоінформем 'зосередження влади в одних руках забезпечує єдність країни (нації)' / 'авторитаризм обмежує демократичну консолідацію', зумовлене протиріччям самого феномену президентської республіки як форми правління, яка має і позитивні (реалізація принципу поділу влади; позбавлена партійно-фракційних конфліктів; цілісність, консолідація політичного курсу держави) і негативні (подвійна легітимність; дестабілізація виборів; неможливість утворення коаліції; небезпека протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади) риси (ЕЮС, 704–705; ТДП, 130).

Щоб детальніше вивчити процеси енантіосемізації та енантіонімізації в термінопросторі української мови, розглянемо різні їх типи й проаналізуємо окремі випадки появи цих двох явищ.

І. Лексична енантіосемія (репрезентована власне термінами-енантіосемами й актуалізована безпосередньо в їх лексико-семантичній структурі) представлена кількома різновидами:

1. Архісемна енантіосемія (в її основі — поєднання протилежних родових ознак у дефінітивній структурі наукового поняття), напр.:

мистецтвозн. (рест.) *стан збереженості пам'ятки* «міра неушкодженості (ушкодженості) автентичної (первинної, авторської) частини твору»; «відсутність або наявність активних руйнувань пам'ятки як агрегату, створеного автентичними та різночасовими історичними частинами пам'ятки» (РПК, 135) — поляризація 'неушкодженість' / 'ушкодженість', 'відсутність' / 'наявність';

етнолог. *етнічна акультурація* «втрата етнічних ознак і рис етнічною спільнотою та набуття ознак і рис панівного етносу, що характерно для багатонаціональних імперських держав» (СОПТЕ, 24) — поляризація 'втрата' / 'набуття';

етнолог. *етнічна регенерація* «процес відродження втрачених етносом традиційних і властивих йому етнокультурних цінностей, соціальної культури і набуття ним етнічної пасіонарності» (СОПТЕ, 194) — поляризація 'відродження втрачених цінностей, соціальної культури' / 'набуття пасіонарності';

муз. *альтерація* «підвищення або зниження ступенів основного звукоряду (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі) на один чи два півтони для побудови іншого ладу або утворення іншої тональності» (КЕСК, 17) — поляризація 'підвищення' / 'зниження';

архіт. *облом* «виступ або виїмка на місці розлому» (КЕСК, 225) — поляризація 'виступ' / 'виїмка';

юр. *декриміналізація* «визнання законодавцем раніше злочинного діяння незлочинним» (ВЕЮС, 147) — поляризація 'злочинне діяння' / 'незлочинне діяння';

юр. *оренда* (п. *arrenda*, від пізньолат. *arrendare* — здавати в найм, наймати) «надання майна в тимчасове (строкове) платне користування» (ВЕЮС, 576) — поляризація 'надання' / 'наймання';

юр. *сальдо* «кінцевий результат фінансово-господарської діяльності (фінансової операції), що визначається як різниця між надходженнями і видатками

¹⁹ Список скорочень див. у кінці статті.

грошових коштів або матеріальних засобів за певний (звітний) період часу» (ВЕЮС, 794) — поляризація 'надходження' / 'видатки'.

2. Диференційно-типологічна енантіосемія (в її основі — поєднання протилежних видових ознак у дефінітивній структурі наукового поняття або диференційних сем у структурі лексичного значення терміна), напр.:

юр. *дериватив* «документ, що засвідчує право і зобов'язання в майбутньому придбати чи продати товари, цінні папери, кошти тощо на визначених ним умовах» (ВЕЮС, 179) — поляризація 'придбати' / 'продати';

юр. *агітація* «публічне колективне або індивідуальне поширення теорій, концепцій, ідей або гасел серед певного кола осіб з метою впливу на них, переконання їх у чому-небудь і спонукання до певних дій...» (ВЕЮС, 13) — поляризація 'колективний' / 'індивідуальний';

юр. *активи* «власність юридичних та фізичних осіб у вигляді рухомого та нерухомого майна, землі, лісових угідь, запасів корисних копалин, інших цінностей, що мають грошову вартість і використовуються їх власниками для виплати своїх зобов'язань іншим фізичним чи юридичним особам» (ВЕЮС, 25) — поляризація 'рухомий' / 'нерухомий';

юр. *бюлетень* «періодичне чи неперіодичне друковане видання довідково-інформаційного характеру» (ВЕЮС, 64) — поляризація 'періодичний' / 'неперіодичний';

юр. *вирок* «винесене іменем України рішення суду першої (в окремих випадках — апеляційної) інстанції про винність чи невинність підсудного у вчиненні злочину, про застосування чи незастосування покарання, про запобіжний захід, речові докази, а також з інших питань, які підлягають з'ясуванню при остаточному вирішенні кримінальної справи» (ВЕЮС, 94) — поляризація 'винність' / 'невинність', 'застосування' / 'незастосування';

юр. *договір* «угода двох або більше сторін про встановлення, зміну чи припинення відповідних прав і обов'язків» (ВЕЮС, 199) — поляризація 'встановлення' / 'припинення';

юр. *еміграція* «вимушене або добровільне переміщення людей з країни постійного проживання в інші країни» (ВЕЮС, 237) — поляризація 'вимушене' / 'добровільне';

юр. *курс цінних паперів* «ціна, за якою продаються й купуються цінні папери на фондових біржах» (ВЕЮС, 418) — поляризація 'продаватися' / 'купуватися';

юр. *мародерство* «приховане або відкрите викрадання на полі бою речей у вбитих і поранених, здійснене військовослужбовцями, що належать до особового складу власних збройних сил держави або союзних військ, або до армії противника, або цивільними особами» (ВЕЮС, 418) — поляризація 'прихований' / 'відкритий';

юр. *тендер* «різновид відкритих або з обмеженою участю чи закритих торгів, переможцем яких визнається учасник, що найбільше відповідає запропонованим організатором цих торгів умовам» (ВЕЮС, 880) — поляризація 'відкритий' / 'закритий';

юр. *фізичний примус* «вплив на особу, здійснюваний шляхом застосування фізичної сили, з метою спонукати цю особу до вчинення або невчинення певних дій, що суперечать її волі» (ВЕЮС, 937) — поляризація 'вчинення' / 'невчинення';

сакр. *полікадило* «одно- або багатоярусний церковний світильник, на якому встановлюють від семи до дванадцяти свічок» (СУСМ, 191) — поляризація 'одноярусний' / 'багатоярусний';

сакр. *тріодь* «богослужбова книга, призначена для перед- і післявеликоднього часу церковного календаря» (СУСМ, 245) — поляризація 'передвеликодній' / 'післявеликодній';

етнолог. *етнічна дифузія* «форма етнокультурних процесів, коли, з одного боку, відбувається добровільне, а отже, природне збагачення через засвоєння етносом культурних інновацій сусідніх народів, з другого,— примусове, майже обов'язкове сприйняття нав'язаних тих чи інших елементів іноетнічної культури, що зумовлює внутрішньоетнічний спротив і відторгнення штучно й силоміць наживлених нових компонентів у культурно-традиційній сфері» (СУСМ, 39) — поляризація 'добровільний' / 'примусовий';

мистецтвозн. (орнам.) *абстрактні мотиви* «мотиви, що складаються з правильних і неправильних геометричних фігур, їх деталей і поєднань» (ТГ, 341) — поляризація 'правильний' / 'неправильний';

муз. *агогіка* «відхилення (уповільнення чи прискорення) від основного темпу для посилення художньої виразності» (КЕСК, 11) — поляризація 'уповільнення' / 'прискорення'.

3. Диференційно-протиставна енантіосемія (в її основі — поєднання протилежних видових ознак у дефініції наукового поняття у формі протиставлення), напр.:

юр. *державна позика* «форма державного кредиту, тобто сукупність врегульованих правом грошових відносин, у яких держава виступає позичальником, а населення та юридичні особи — кредиторами» (ВЕЮС, 161) — поляризація у формі протиставлення 'держава виступає позичальником, а населення та юридичні особи — кредиторами'.

4. Конверсивна енантіосемія (в основі цього різновиду енантіосемії лежить векторна антонімія, точніше, антонімічна конверсія — «зміна перспективи мовного подання позамовної ситуації на протилежну, зображення однієї ситуації поперемінно з двох протилежних сторін зі зміною логіко-комунікативних акцентів у її висвітленні»²⁰, тобто «протилежно спрямовані, 'зустрічні' дії або відношення в межах однієї спільної ситуації»²¹), що здійснюється за допомогою антонімів-конверсивів, зокрема іменників — назв соціальних стосунків, з релятивним значенням, яке виражає відношення між двома сторонами ситуації, напр.:

юр. *кредитний договір* «договір, за яким банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит і оплатити проценти» (ВЕЮС, 410) — антисеми-конверсиви 'надати' / 'повернути', 'кредитодавець' / 'позичальник';

юр. *добровільне страхування* «страхування, яке здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком» (ВЕЮС, 194) — антисеми-конверсиви 'страхувальник' / 'страховик';

юр. *договір зберігання* «вид цивільно-правового договору, за яким одна сторона (зберігач) зобов'язується зберігати річ, яка передана їй другою стороною (поклажедавцем), і повернути йому цю річ у повній схоронності» (ВЕЮС, 201–202) — антисеми-конверсиви 'поклажедавець' / 'зберігач';

юр. *договір дарування* «це договір, за яким одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровувано-

²⁰ Тараненко О. О. Конверсія // Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2000.— С. 246.

²¹ Тараненко О. О. Антоніми // Там же.— С. 28.

му) безплатно майно (дарунок) у власність» (ВЕЮС, 200) — антисеми-конверсиви 'дарувальник' / 'обдарований';

юр. *договір консигнації* «договір, відповідно до якого одна сторона (консигнатор) зобов'язується за дорученням другої сторони (консигнанта) протягом визначеного часу ... за обумовлену винагороду продати з консигнаційного складу ... від свого імені товари, які належать консигнанту» (ВЕЮС, 203) — антисеми-конверсиви 'консигнатор' / 'консигнант';

юр. *договір комісії* «цивільно-правовий договір, за яким одна сторона (комісіонер) зобов'язується за дорученням другої сторони (комітента) за плату вчинити один або кілька правочинів від свого імені, але за рахунок комітента» (ВЕЮС, 2) — антисеми-конверсиви 'комісіонер' / 'комітент';

юр. *договір найму (оренди)* «договір, за яким наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно в користування за плату на певний строк» (ВЕЮС, 207) — антисеми-конверсиви 'наймодавець' / 'наймач';

юр. *спадкування* «перехід прав і обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців)» (ВЕЮС, 831) — антисеми-конверсиви 'спадкодавець' / 'спадкоємець';

юр. *спадщина* «майно, а також сукупність прав і обов'язків спадкодавця, які після його смерті переходять до його спадкоємців» (ВЕЮС, 831) — антисеми-конверсиви 'спадкодавець' / 'спадкоємець'.

5. Номінативна енантіосемія (виявляється в поляризації компонентів зовнішньої (формальної) структури, тобто в поляризації номінативно-сміслові організації звукової оболонки терміна, або в поляризації морфемної структури терміна, що відповідно корелює з поляризацією його змістової структури; репрезентована енантіотермінами), напр.:

юр. *бездіяльність злочинна* «пасивна суспільно небезпечна і протиправна поведінка особи, що полягає у невчиненні нею конкретної дії (дій), яку вона повинна була і могла вчинити в силу закону або обов'язку» (ВЕЮС, 50) — поляризація префікса *без-* 'заперечення дії' і кореневої морфемі *-дія-* 'здійснення чого-небудь' у їх кореляції з поляризованою диференційною семою 'невчинення дії (дій), яку треба і можна було вчинити';

юр. *реприватизація* (від фр. *re...* — префікс, що означає зворотну дію, і *privatisation*, від лат. *privatus* — приватний, особистий) «процес, зворотний приватизації, суть якого полягає в непримусовому вилученні у власність держави або в комунальну власність приватизованого майна в разі його неефективного використання новим власником шляхом розірвання у судовому порядку договору купівлі-продажу цього майна або визнання такого договору недійсним на підставах, передбачених чинним законодавством України...» (ВЕЮС, 771) — поляризація префікса *ре-* 'зворотний' і твірного *приватизація* 'приватний, особистий' у їх кореляції з лінгв. *антиклімакс* «спадна градація» від гр. *άντι* — префікс, що означає протилежність, протидію, і *κλίμαξ* — висхідна градація, де *градація* — розташування послідовно нагромаджуваних семантично близьких і / або синтаксично однотипних компонентів конструкції в напрямі поступового наростання, посилення або (значно рідше) спаду, послаблення (з відповідним наростанням або спадом інтонації) інтенсивності їх значення (УМЕ, 26) — поляризація у формальній структурі терміна префікса *анти-* і твірного *клімакс*, у змістовій — сем 'спадний' і 'висхідний' + наявність енантіомаркера-етимона 'протилежність, протидія';

ритор., лінгв. *антитеза* (гр. *ἀντίθεσις* — протиставлення) «фігура мови, що полягає в протиставленні або зіставленні порівнюваних понять, явищ, ситуацій шляхом поєднання їх мовних виражень в одному контексті для досягнення певного виражально-зображального ефекту (увиразнення протилежності, підкреслення несумісності або, навпаки, діалектичного співіснування тих чи інших понять)» (УМЕ, 26), «судження, яке суперечить тезі певного вибудованого доведення» (РС, 368) — поляризація у формальній структурі терміна префікса *анти-* і твірного *теза*, у змістовій структурі — наявність енантіомаркерів, а саме: етимона 'протиставлення' і диференційної семи 'увиразнення протилежності, підкреслення несумісності' у першому визначенні та семи 'суперечить тезі' у другому визначенні.

6. Енантіонімія (репрезентована термінами-енантіонімами з номінативно-поляризованими термінокомпонентами зовнішньої структури, що корелюють із відповідною поляризацією семантики), наприклад:

юр. *договір купівлі-продажу* «вид цивільного договору, за яким одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність ... другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму» (ВЕЮС, 204) — номінативна поляризація термінокомпонентів *купівля* / *продаж* корелює з антисемами-конверсивами 'продавець' / 'покупець' та власне лексико-синтаксичними конверсивами 'продавець передає або зобов'язується передати майно (товар) покупцеві' / 'покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар)' у семантичній структурі терміна;

культ. *аполлонівське і діонісійське* — «поняття, запропоноване Ф. Ніцше для характеристики двох витоків людської культури, уособлення яких він бачив в образах Аполлона та Діоніса. "Аполлонівське" — світле, споглядальне, раціональне; "діонісійське" — буйне, темне, хаотичне, ірраціональне» (КЕСК, 24) — онімна поляризація термінокомпонентів *аполлонівське* / *діонісійське* корелює з антисемами 'світле, споглядальне, раціональне' / 'темне, буйне, ірраціональне'.

7. Комбінована енантіосемія (поєднання кількох різновидів лексичної енантіосемії і /або енантіонімії), напр.:

юр. *адміністративне правопорушення (адміністративний проступок)* «протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на охоронювані законом суспільні відносини і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність» (ВЕЮС, 18) — поляризація архісеми 'дія' / 'бездіяльність' та диференційних сем 'умисний' / 'необережний';

юр. *договір підряду* «договір, за яким одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу» (ВЕЮС, 210) — поєднання антисем-конверсивів 'підрядник' / 'замовник' і сем-конверсивів 'підрядник зобов'язується виконати певну роботу' / 'замовник зобов'язується прийняти виконану роботу';

юр. *договір позики* «договір, за яким одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості» (ВЕЮС, 210) — поєднання антисем-конверсивів 'позикодавець' / 'позичальник' і сем-конверсивів 'позикодавець передає у власність позичальникові грошові кошти або інші речі' / 'позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів або таку ж кількість речей';

юр. *договір поставки* «вид цивільного договору, за яким продавець (постачальник), що здійснює підприємницьку діяльність, зобов'язується передати у встановлений строк товар у власність покупця для використання його у господарській діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім чи іншим подібним використанням, а покупець зобов'язується прийняти товар і сплатити за нього певну грошову суму» (ВЕЮС, 212) — поєднання антисем-конверсивів 'продавець' / 'покупець' і сем-конверсивів 'продавець зобов'язується передати товар у власність покупця' / 'покупець зобов'язується прийняти товар';

юр. *договір про надання послуг* «цивільно-правовий договір, за яким одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається у процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазаначену послугу, якщо інше не встановлено договором» (ВЕЮС, 212) — поєднання антисем-конверсивів 'виконавець' / 'замовник' і сем-конверсивів 'виконавець зобов'язується надати послугу' / 'замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазаначену послугу';

юр. *договір ренти* «цивільно-правовий договір, за яким одна сторона (одержувач ренти) передає другій стороні (платникові ренти) у власність майно, а платник ренти взамін цього зобов'язується періодично виплачувати одержувачеві ренти у формі певної грошової суми або в іншій формі» (ВЕЮС, 213) — поєднання антисем-конверсивів 'одержувач ренти' / 'платник ренти' і сем-конверсивів 'одержувач ренти передає платникові ренти у власність майно' / 'платник ренти зобов'язується періодично виплачувати одержувачеві ренти';

юр. *договір страхування* «цивільно-правовий договір, за яким одна сторона (страховик) зобов'язується у разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (страхувальникові) або іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші вимоги договору» (ВЕЮС, 214) — поєднання антисем-конверсивів 'страховик' / 'страхувальник' і сем-конверсивів 'страховик зобов'язується виплатити страхувальникові грошову суму (страхову виплату)' / 'страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі';

юр. *склад злочину* «сукупність встановлених у кримінальному праві юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне» (ВЕЮС, 814) — експліцитна поляризація диференційних сем 'об'єктивний' / 'суб'єктивний' як вияв диференційно-типологічної енантіосемії й імпліцитна поляризація термінокомпонента *злочин* у поляризації його семних конкретизаторів 'дія / бездіяльність' у складі диференційної семи 'суспільно небезпечне діяння';

юр. *кредитор* (лат. *creditor* — позикодавець, віритель) «сторона в цивільному зобов'язанні, яка має право вимагати від боржника виконання ним обов'язку щодо здійснення певної дії (передачі майна, виконання роботи, сплати грошей та ін.) або утримання від певної дії» (ВЕЮС, 411) — поляризація власне смислової організації терміна *кредитор* 'позикодавець' і семи 'боржник' в його лексико-семантичній структурі, а також сем 'давати' / 'вимагати' та сем-конверсивів 'здійснення певної дії' / 'утримання від певної дії';

юр. *спадкодавець* «особа, після смерті якої її права та обов'язки переходять до інших осіб (спадкоємців)» (ВЕЮС, 830) — поляризація власне терміна *спад-*

кодавець і диференційної семи 'спадкоємець' у його лексико-семантичній структурі як поєднання номінативно-змістової і конверсивної енантіосемії;

юр. *страхувальник* «юридична особа та дієздатний громадянин, який уклав із страховиком договір страхування або є страхувальником відповідно до законодавства України...» (ВЕЮС, 855) — поляризація власне терміна *страхувальник* і диференційної семи 'страховик' у його лексико-семантичній структурі як поєднання номінативно-змістової і конверсивної енантіосемії;

юр. *укладання договору* «спільний юридичний акт його учасників, погодження між ними умов договору, яке відбувається у два етапи: висловлення пропозиції однієї сторони укласти договір (оферта) і прийняття пропозиції другою стороною (акцепт)» (ВЕЮС, 914) — поєднання антисем-конверсивів 'оферта' / 'акцепт' і сем-конверсивів 'висловлення пропозиції однієї сторони' / 'прийняття пропозиції другою стороною';

лінгв. *антиметабола* (гр. *ἀντι...* — префікс, що означає протилежність, протидію, і *μεταβολή*, букв. — зміна) «фігура мови», «поєднання антитези з хіазмом (зворотним, «хрестоподібним» розташуванням спільних елементів двох суміжних конструкцій, завдяки чому створюється враження симетрії)» (УМЕ, 26, 696) — поляризація компонента формальної структури терміна, зокрема префікса *анти-*, і компонента змістової структури, зокрема етимона 'зміна', а також внутрішньосемна поляризація семних ознак, що знаходить вияв у енантіомаркерах — 'протилежність, протидія', 'антитеза', 'хіазм'.

II. Лексико-синтаксична енантіосемія (репрезентована термінами-конверсивами в синтагматичній зумовленості їх вибору, тобто не актуалізована безпосередньо в лексико-семантичній структурі терміна). Здебільшого представлена антонімами-конверсивами, напр.:

юр. *аваль* «порука за векселем, на підставі якої особа-поручитель (аваліст) бере на себе відповідальність за виконання зобов'язань будь-якою із зобов'язаних за векселем осіб (векселедавцем, акцептантом, індосантом)» (ВЕЮС, 8) — особа, яка дала аваль / особа, за яку дано аваль;

юр. *відчуження майна* «у цивільному праві один із способів припинення права власності» (ЕЮС, 108) — відчуження майна у когось / відчуження майна на користь когось;

юр. *кредит* «відносини у зв'язку з передачею грошей або матеріальних цінностей у тимчасове користування за умови їх повернення», «банківський кредит як форма руху позичкового капіталу, який дає дохід (відсоток)», «державний кредит — сукупність кредитних відносин, у яких позичальником є держава» (ВЕЮС, 409) — кредит надати / кредит узяти;

юр. *мито* «законодавчо запроваджений обов'язковий грошовий збір, який стягується (справляється) уповноваженими державою органами з фізичних та юридичних осіб за певні види послуг або з переміщуваних через кордон цієї держави товарів і предметів за встановленими ставками (тарифами)» (ВЕЮС, 450) — мито стягнути з кого / мито сплатити кому;

юр. *податок* «обов'язковий платіж, що відповідно до ст. 92 Конституції України встановлюється виключно законом, який сплачують юридичні та фізичні особи у порядку, розмірах та строки, передбачені законом» (ВЕЮС, 643) — податок зібрати (стягнути) з кого / податок сплатити (виплатити) кому.

Отже, виникнення явища енантіосемії в термінопросторі пов'язане з такими факторами: 1) практичним невиконанням терміном тих вимог, які до нього теоретично ставлять дослідники; 2) зміною наукового положення, погляду, концепції на діаметрально протилежні та переосмисленням самого об'єкта науково-

го пізнання як виявом протиріччя процесу пізнання; 3) заміною однієї наукової парадигми (епістеми) іншою; 4) концептуальною багатозначністю природи самого терміна, дисгармонізацією термінів у науковому дискурсі; 5) протиріччям самого об'єкта наукового пізнання; 6) логічною помилкою.

У теорії термінознавства важливо розрізнити два типи термінологічної енантіосемії: лексичну, репрезентовану термінами-енантіосемами; лексико-синтаксичну, репрезентовану термінами-конверсивами. Своєю чергою лексична енантіосемія в термінопросторі представлена такими різновидами: архісемна, диференційно-типологічна, диференційно-протиставна, конверсивна, номінативна (репрезентована власне енантіотермінами), комбінована. Як окремий різновид енантіосемії в термінології можна виділити енантіонімію (репрезентована термінами-енантіонімами).

Перспективою подальших пошуків у цьому напрямі є виявлення причин і типологічних різновидів енантіосемії та енантіонімії в соціолекті й діалекті, а також укладання словника-мінімуму термінологічних репрезентантів типологічної диференціації енантіосемії в лінгвопросторі української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВЕЮС	— Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка.— К., 2007.— 991 с.
КЕСК	— Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури.— К., 2003.— 384 с.
РПК	— Цитович В. Реставрація пам'яток культури: проект словника загальної термінології // Проблеми українського термінологічного словникарства в мистецтвознавстві й етнології : Наук. зб. пам'яті М. Трохименка.— К., 2002.— С. 133–138.
РС	— Савченко Л. Риторичний словник // Савченко Л. Ораторське мистецтво : Історія красномовства і сучасна риторична комунікація : Навч. посібник.— Сімферополь, 2009.— С. 367–400.
СОПТЕ	— Павлюк С. Словник основних понять і термінів з теорії етнології.— Л., 2008.— 256 с.
СУСМ	— Словник українського сакрального мистецтва / За ред. М. Станкевича. — Л., 2006.— 287 с.
ТГ	— Селівачов М. Термінологічний глосарій // Селівачов М. Лесикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія).— К. ; Ніжин, 2005.— С. 341–343.
ТДП	— Теорія держави і права. Академічний курс : Підручник / Відп. ред. О. В. Зайчук. — К., 2008. — 688 с.
УМ	— Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2000.— 752 с.

V. L. IVASHCHENKO

THE PHENOMENON OF ENANTIOSEMY IN UKRAINIAN TERMINOLOGY

The peculiarities of logic-semantic actualization, reasons of enantiosemy's origin in different terminologies are analyzed and a general typology of enantiosems in term space of the Ukrainian language is developed in this article.

Key words: enantiosemy, terminology, typological variety.

ПЕРЕДМОВИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ ЯК ОБ'ЄКТ ЖАНРОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ —

У статті обстоюється думка про необхідність вивчення словників з позицій сучасного жанрознавства; на основі «анкети» мовленнєвого жанру здійснюється аналіз передмов авторитетних лінгвістичних енциклопедичних словників української та російської мов як одного з видів гіпержанру передмови.

Ключові слова: жанрознавство, жанр, словник, передмова.

Озираючись сьогодні на багатолітній досвід лексикографічної науки та оцінюючи в цілому величезний доробок лексикографів, розуміємо справедливість думки А. Франса, що стала вже крилатим висловом, який назвав словник «Всесвітом, розташованим в алфавітному порядку». Не випадково до читання словників закликали відомі класики світової літератури Ш. Бодлер, Т. Готье, О. Пушкін, а М. Т. Рильський радив уважно ставитися до власного лексичного запасу і не боятися «заглядати у словник», «плекати» його, «як дбайливий садівник», не лінуючись «доглядати свій сад». Значення словників різних типів (енциклопедичних, лінгвістичних) важко переоцінити, адже вони містять вербалізовану інформацію про історію, культуру, економіку, побут, філософію певного народу на конкретному синхронному зрізі розвитку суспільства. Фіксація у зручній формі та в різному висвітленні широкого кола питань робить словники доступним і надійним джерелом необхідної інформації, яку можуть отримати не лише пересічні громадяни, школярі, студенти, а й фахівці різних галузей. При цьому в поле зору зацікавлених осіб потрапляє насамперед лексичний скарб, зібраний та описаний укладачами. Зокрема, мовознавці, як і представники інших гуманітарних спеціальностей, свою увагу традиційно зосереджують на узагальненні та систематизації лінгвістичних аспектів вивчення лексичного матеріалу, поданого у словнику¹. У результаті застосування методів та прийомів

¹ Баранова Л. Аббревиатуры иноязычного происхождения: лексикографический аспект // Наук. вісн. Лінгвістика.— 2010.— Вип. 10.— С. 63–166.— http://www.pbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvkhdu/2010_X/33.pdf; Костюшко О. Тематичні словники в сучасній слов'янській лексикографії // Проблеми слов'янознавства.— 2003.— Вип. 53.— С. 271–280; Мейзерська І. В. Лексикографічна параметризація: структурний та функціональний аспекти // Вісн. Сум. держ. ун-ту: Сер. «Філологія».— 2007.— № 1. Т. 1.— С. 151–155; Попова Л. П. Типологія значень абстрактних іменників у лінгвістичних словниках // Система і структура східнослов'янських мов : Зб. наук. праць.— К., 2006.— С. 135–138; Попова Л. П. Семантична параметризація абстрактних іменників у лінгвістичних словниках : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2008.— 16 с.; Рабулець О. Г., Сухарина Н. М., Широков В. А., Якименко К. М. Дієслово в лексикографічній системі.— К., 2004.— 259 с.; Самойлович Л. В. Українська фразеологія XIX — поч. XX ст. : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Д., 2000.— 20 с.; Томіленко Л. М. Морфологічний спосіб творення нових іменників-термінів у словнику української мови : В 20 т. // Мовознавство.— 2009.— № 2.— С. 69–78; Федосеев А. И. Поле интенсивности действия русского глагола (проблемы лексикографической представленности) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Саратов, 2006.— 20 с.; Шарафутдинов Д. Р. Особенности представления субстантивных синтаксических дериватов в толковых словарях современного русского языка //

аналізу лінгвістики тексту до словника з'явилися дослідження структурно-композиційної організації словникових статей².

Словник як вербалізоване текстове втілення праці збирачів та упорядників є цікавим продуктивним об'єктом для різноаспектного вивчення в мовознавстві, про що почасти свідчать згадані праці. Проте багатовимірність лексикографічного «Всесвіту» робить його актуальним для дослідження різними фахівцями, кожний з яких має можливість відшукати у словнику той «вимір», що відповідає меті та методам аналізу. Антропоцентрична спрямованість мовознавчих студій сьогодні відкриває новий аспект, або новий гуманітарний «вимір» вивчення словникового матеріалу. Поява небагатьох дисертаційних та інших дослідницьких праць, присвячених розглядові лексичного матеріалу словників, що аналізується в когнітивному, лінгвокультурологічному, етносемантичному плані, підтверджує глибинність словника й доводить необхідність застосування нових методів та прийомів аналізу до лексикографічного матеріалу³. Одним з результатів застосування методів когнітивної лінгвістики в лексикографічній справі є створення словників концептів певної національної мови⁴.

Говорячи про словник, традиційно мають на увазі власне лексеми, які складають словник й інтерпретовані відповідно до спрямованості словника (енциклопедичний чи мовний/лінгвістичний). Ми хочемо запропонувати поглянути на словник як на жанрово-мовленнєве утворення. Зауважимо, що тут можливі два підходи: 1) широкий, при якому слід розглядати словники різних типів як зразки окремих жанрів (наприклад, жанр перекладного словника, жанр одномовного словника та ін.). До речі, саме таку термінологію вживає проф. О. О. Тараненко у статті «Словник» в енциклопедії «Українська мова»⁵, проте ніяк її не коментуючи; 2) вузький підхід, при застосуванні якого словник слід розглядати як текст, що має певну структурно-композиційну організацію, складники якої мають певні змістові та формальні риси, а отже, можуть розглядатися і як жанрові утворення. У такому випадку як окремі жанри можуть бути розглянуті, наприклад, слов-

Изв. Урал. гос. ун-та : Гуманит. науки.— 2002.— № 24.— С. 228–238; Широков В. А. Феноменология лексикографических систем.— К., 2004.— 327 с.

² Варешнюк И. Е. Особенности формирования словарных статей англо-русского электронного терминологического словаря в сфере инфотехнологий.— <http://linguistics.nuos.edu.ua/news/osobennosti-formirovaniya-slovamykh-statei-anglo-russkogo-elektronnogo-terminologicheskogo-slo/>; Гавронська І. Б. Лексикографічна розробка слова у Longmap Dictionary of Contemporary English через призму композиційних особливостей словникової статті // Наук. зап. : Сер. «Філол. науки (мовознавство)» : У 5 ч.— Кіровоград, 2008.— Вип. 75 (1)— С. 92–97; Івченко А. Принципи створення «Словника аббревіатур української мови» // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : Сер. «Проблеми української термінології».— 2009.— № 648.— С. 50–52; Мусатаева М. III. Особенности формирования словарной статьи двуязычного словаря // Бодуэновские чтения. Бодуэн де Куртенэ и современная лингвистика : Междунар. науч. конф. (Казань, 11–13 дек. 2001 г.). Труды и материалы : В 2 т.— Казань, 2001.— Т. 2.— С. 70–71; Панченко О. І. Словникова стаття як елемент навчання філологів іноземної мови // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти.— 2011.— Вип. 18.— С. 167–174.

³ Демецька В. Міжкультурні проблеми сприйняття та перекладу політичних лінгвоконцептів // Наук. зап. : Сер. «Філол. науки».— 2009.— Вип. 81 (4)— С. 89–92; Максимчук В. В. Особливості лексикографічного представлення авторських лексичних новотворів у сучасних неологічних словниках // Наук. зап. : Сер. «Філологічна».— Острог, 2010.— Вип. 17.— С. 256–264; Михайлова Ю. Н. Об эволюции лексикографического представления концепта // Изв. Урал. гос. ун-та.— 2003.— № 28.— С. 181–191; Семенов О. Лексикографічна компетенція як показник мовної культури особистості.— <http://www.ukrlit.vp.ua/article1/1492.html>.

⁴ Див., напр.: Концептосфера русского языка: ключевые концепты и их репрезентации (на материале лексики, фразеологии и паремииологии): проспект словаря / Под общ. ред. проф. Л. Г. Бабенко.— Екатеринбург, 2010.— 340 с.

⁵ Тараненко О. О. Словник // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— 3-є вид. зі змінами і доп.— К., 2007.— С. 633.

никова стаття та передмова. Жанрово-мовленнєвий аспект вивчення словника є, на наш погляд, неораною нивою для мовознавців. Якщо, скажімо, система жанрів художніх творів ретельно вивчена в різних синхронних та діяхронних аспектах літературознавцями (починаючи від Арістотеля, праць В. Г. Белінського, М. М. Бахтіна, В. М. Жирмунського, Л. Я. Гінзбург, С. О. Єфремова, О. І. Білецького та ін.), жанри журналістики та мас-медіа, жанри живопису та інших видів мистецтва, навіть жанри комп'ютерного дискурсу проаналізовано відповідними фахівцями, то системно-жанровий аналіз словників ще чекає своїх дослідників. Тим більше що потреба в цьому є, оскільки вивчення жанрів і досі перебуває на етапі свого становлення, а тому є неоднорідним і передбачає різні напрями вивчення мовленнєвих жанрів. Якщо визначення терміна *жанр*⁶ у літературознавстві вже є класичним, то в мовознавстві ще й досі немає згоди щодо розуміння *мовленнєвого жанру*.

Не вдаючись до історичних ретроспектив, згадаємо, що вивчення жанрів у радянському мовознавстві починається з теорії мовленнєвих жанрів М. М. Бахтіна⁷. Так чи інакше формування концепту *мовленнєвий жанр* відбувається на основі різних інтерпретацій саме його визначення терміна: «Мовленнєві жанри — це певні, відносно стійкі тематичні, композиційні та стилістичні типи висловлювань»⁸, а розвиток теоретичних узагальнень пов'язаний виключно з урахуванням положень праць ученого.

Аналізуючи розвиток теорії мовленнєвих жанрів упродовж ХХ — на початку ХХІ ст., В. В. Дементьєв зауважує, що їй властиві тенденції, характерні лінгвістиці в цілому: від лінгвістичних (переважно системоцентричних) описів структури жанрів (послідовність мовних одиниць у композиції жанру), від лексикологічного опису семантики імен мовленнєвих жанрів у мові до вивчення жанрів як найважливішого чинника діалогічного спілкування людей⁹. На основі врахування певних теоретичних положень М. М. Бахтіна під час аналізу жанру В. В. Дементьєв виділив два основні, на його думку, напрями теорії мовленнєвих жанрів: жанрознавство й генристику. Слід зауважити, що ці два терміни в сучасних дослідженнях переважно вживають як синоніми, включаючи до складу синонімічного ряду ще й жанрологію, генологію, жанроцентризм. Частково погоджуючись із В. В. Дементьєвим, вважаємо, що підстави для їх розрізнення, запропоновані вченим, суттєві, на них варто зважати, проте межа між ними нечітка й диференційні ознаки відносні.

Так, генристика (або лінгвістичне вивчення мовленнєвих жанрів), за В. В. Дементьєвим, ґрунтується на методах і термінології теорії мовленнєвих актів і виходить з інтенцій мовця. «Лінгвоцентрична» традиція передбачає вивчення або переважно семантики, або переважно синтактики. У синтактиці аналізують, починаючи з М. М. Бахтіна¹⁰, композицію мовленнєвих жанрів, взаємодію окремих жанрів у мовленнєвому ланцюжку, роль учасників мовленнєвого акту та ін. Вивчення семантики мовленнєвих жанрів зосереджене

⁶ Літературні жанри. — <http://uk.wikipedia.org/wiki/>; Жанр. — http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/ZHANR.html.

⁷ Бахтин М. М. Проблема речевых жанров // Эстетика словесного творчества. — М., 1986. — С. 250–296.

⁸ Бахтин М. М. Проблема речевых жанров : Из архивных записей к работе «Проблема речевых жанров». Проблема текста // Бахтин М. М. Собрание сочинений : В 5 т. — М., 1996. — Т. 5. — С. 165.

⁹ Дементьєв В. В. Теория речевых жанров. — М., 2010. — С. 53.

¹⁰ Бахтин М. М. Знач. праця. — С. 179, 187, 196–197.

на виявленні співвідношення між назвою жанру та його темою і полягає в лінгвістичній інтерпретації теми мовленнєвого жанру. Для досліджень цього напрямку важливе значення має «анкета мовленнєвого жанру» Т. В. Шмельової¹¹.

У межах жанрознавства (або прагматичного вивчення мовленнєвого жанру) акцент зміщено на соціопрагматичне розуміння жанру¹², прагматика ж не звужена до теорії мовленнєвих актів, а розуміється як складова частина семіотики, якій властиве відношення знака до мовця, де мова вивчається не лише у зв'язку з «людиною, яка говорить» (термін К. Ажежа), а й враховує насамперед діалогічний контекст комунікативної ситуації, і далі — контекст національно-мовної, соціальної, духовної культури. Жанр інтерпретують тут як «вербально-знакове оформлення типових ситуацій соціальної взаємодії людей»¹³. Як можна помітити, основні відмінності двох напрямів зосереджені навколо переважання певних рис у розумінні жанру: монолог чи діалог, логіко-граматичні ознаки чи ознаки, зумовлені взаємодією учасників в умовах певної соціально-культурної ситуації.

Помітне місце в останні десятиліття, як зауважує В. В. Демент'єв, почала займати когнітивна генристика¹⁴, яка надає переваги змістовим, концептуотворювальним, лінгвокультурологічним аспектам у вивченні жанрів.

Проте, на нашу думку, визначення належності конкретного дослідження до певного напрямку є умовним, адже описуючи жанр дослідник, як правило, прагне здійснити його аналіз з усіх боків, застосовуючи різні методи й прийоми, тобто комплексно. У зв'язку з цим потреба синтетичного напрямку є одним з актуальних завдань теорії мовленнєвих жанрів. Саме в такому аспекті розглядає проблеми й перспективи вивчення мовленнєвих жанрів Ф. С. Бацевич у добре відомій праці «Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи»¹⁵, яку російський дослідник, на жаль, не згадує. Узагальнивши відомі з лінгвістичної літератури підходи до визначення мовної природи й сутності мовленнєвого жанру, Ф. С. Бацевич констатує сприйняття в останні роки мовленнєвого жанру як прагматичної соціопсихокогнітивної категорії мовного коду, тобто мови в процесі спілкування, формування дискурсів, яка включає способи представлення типової ситуації в образі конкретних комунікативних тактик і комунікативних кроків розгортання дискурсу¹⁶.

Огляд магістральних напрямів теорії мовленнєвих жанрів дозволяє уявити ймовірні аспекти вивчення словників у межах жанрознавства. Спробуємо поставити питання про необхідність вивчення передмови як особливого жанру, представленого і у словнику.

Передмови зустрічаємо в текстах, що належать різним стилям: художньому, науковому, офіційно-діловому, розмовному, де вони набувають певних видових форм (власне передмов, прологів, звернень «від автора», «преамбули») юридич-

¹¹ Шмелева Т. В. Речевой жанр (Возможности описания и использования в преподавании языка) // Russistik. Русистика : Науч. журн. актуал. пробл. преподавания рус. яз. — Berlin, 1990. — № 2. — С. 20–32; Шмелева Т. В. Модель речевого жанра // Жанры речи. — Саратов, 1997. — С. 88–99.

¹² Демент'єв В. В. Коммуникативная генристика: речевые жанры как средство формализации социального взаимодействия // Жанры речи : Сб. науч. тр. — Саратов, 2002. — Вып. 3. — С. 18–40.

¹³ Горелов И. Н., Седов К. Ф. Основы психолингвистики. — М., 2008. — 320 с.

¹⁴ Демент'єв В. В. Когнитивная генристика: внутрикультурные речежанровые ценности // Теория речевых жанров. — М., 2010. — С. 248–258.

¹⁵ Бацевич Ф. С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи. — Л., 2005. — 264 с.

¹⁶ Там же. — С. 45.

но-правових документів, «прелюдій» до розмов у повсякденному спілкуванні та ін.). На жаль, сьогодні ми можемо лише обмежитися їх перерахуванням без зазначення жанрово-типологічних відмінностей. Існують численні, переважно літературознавчі, розвідки, присвячені аналізу передмов окремих творів відомих авторів, особливо тих передмов, які стали хрестоматійними. Скажімо, передмова В. Гюго до драми «Кромвель» вважається маніфестом романтичної драматургії. Існування різних видів передмови дає можливість говорити про неї як про гіпержанр, який, за визначенням І. Н. Горелова й К. Ф. Седова, є мовленнєвою формою, що супроводжує соціально-комунікативні ситуації, які об'єднують у своєму складі декілька жанрів.

Зазвичай у мовознавстві передмову досліджують представники лінгвістики тексту, які визначають її як один з елементів структурно-композиційної організації тексту, «передтекст» (І. Р. Гальперін, О. Л. Каменська, Н. М. Разінкіна та ін.), метатекст у тексті (Г. Вежбицька). Як окремий жанр передмова була об'єктом наукового аналізу О. О. Верховської (автор аналізує генезу й еволюцію жанру передмови московських стародруків 1648–1670 рр.)¹⁷ та О. М. Тенекової¹⁸. У цілому вони визнають, що передмова є частиною науково-допоміжного чи довідкового апарату книги. У дослідженнях обох авторок, здійснених на різних методологічних засадах, створено передумови для вивчення передмови як окремого жанру науково-допоміжного дискурсу. Звичайно, у статті ми лише окреслимо можливі шляхи жанрово-комунікативного вивчення передмови на матеріалі кількох авторитетних словників української та російської мов, створених приблизно впродовж порівнюваних років на однакових засадах. До аналізу залучалися передмови енциклопедичних лінгвістичних словників російської та української мов¹⁹. Для опису мовленнєвого жанру передмови скористаємося анкетною жанру Т. В. Шмельової, яка, за свідченням багатьох дослідників різних жанрів, є найбільш продуктивною та оптимальною. Отже, схарактеризуємо сім ключових параметрів: 1) комунікативну мету; 2) образ автора; 3) образ адресата; 4) диктум, або зміст події, що зумовила появу згаданої мовленнєвої одиниці; 5) чинник комунікативного минулого і 6) комунікативного майбутнього; 7) типове мовне втілення жанру.

Комунікативною метою передмови енциклопедичного лінгвістичного словника є інформування читачів про те, що їм слід узяти до уваги, читаючи, вивчаючи чи переглядаючи словник. Отже, за комунікативною метою передмова є інформативним жанром (за Т. В. Шмельовою, В. О. Салімовським). Як свідчить матеріал аналізованих словників, інформативні моделі, за якими подано матеріал, є довільними. Незважаючи на типовість інформації, засоби та порядок її представлення умовні, тому говорити про облігаторну інформативну модель немає жодних підстав. Порівняймо її реалізацію в таких жанрах, як, наприклад, інструкція, кулінарний рецепт, театральна афіша, де практично відсутній образ ав-

¹⁷ Верховская Е. А. Жанр предисловия московских старопечатных книг 1648–1670 гг. : Генезис и эволюция : Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1994. — 209 с.

¹⁸ Тенекова А. М. Обучение студентов-филологов жанрам справочного аппарата книги (предисловия и послесловия) в системе формирования коммуникативных умений : Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — Ярославль, 2007. — 24 с.

¹⁹ Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. — 3-є вид., зі змінами і доп. — К., 2007. — 856 с. (далі — ЕУМ); Русский язык. Энциклопедия / Гл.ред. Ф. П. Филин. — М., 1979. — 432 с. (далі — РЯЭ); Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1990. — 685 с. (далі — ЛЭС).

тора. Варто зауважити, що саме за такою моделлю побудована інструкція «Як користуватися словником», наявна в російських виданнях і відсутня в енциклопедії «Українська мова», яку ми не розглядаємо як реалізацію жанру передмови. Інформативна модель передмови аналізованих словників є узуальною, тобто такою, яка, за В. О. Салімовським, має загальний характер на зразок рецензії, газетного повідомлення про поточні події²⁰. Передмова містить матеріали про теми, описані у словниках, та їхнє значення, про особливості змісту окремих тематичних статей словника, про його джерела та про принципи будови, про місце словника в лексикографічній системі мови.

Говорячи про образ автора, Т. В. Шмельова має на увазі ту інформацію про нього як учасника спілкування, яка «закладена» в типовий проєкт мовленнєвого жанру, забезпечуючи йому успішне здійснення. Щодо образу автора передмов енциклопедичних лінгвістичних словників слід зазначити, що це насамперед фахівець, здатний кваліфіковано подати найскладніший матеріал словникових статей у доступній широкому загалу читачів формі. Образ автора, за нашими спостереженнями, може мати три іпостасі (форми): 1) бути персоніфікованим, коли передмова має конкретного адресанта, ім'я якого вказане у кінці тексту і який виступає від імені редакційної колегії: «...редколлегия сочла нужным поместить статьи общелингвистического характера»²¹; 2) узагальненим, коли передмова складена колективом авторів, про що часто інформує назва передмови «Від редакційної колегії»²²; 3) для назви третьої іпостасі пропонуємо два терміни: ймовірний або «анонімний», але ця анонімність умовна, коли колектив укладачів добре відомий, вказаний у словнику, проте автор передмови не зазначається в кінці тексту, тому про нього адресат може лише здогадуватися²³.

Цікавим вимальовується образ адресата словникової передмови, яка є, як зазначалося раніше, однією з реалізацій науково-допоміжного дискурсу. Відповідно фахівець-адресант розраховує на реакцію, по-перше, фахівця-адресата («ЕУМ розрахована як на філологів-україністів і фахівців з інших мов у нашій країні та за кордоном...»; «Энциклопедия рассчитана прежде всего на филологов-русистов СССР и зарубежных стран (студентов и аспирантов филологических факультетов вузов и работников лингвистических научно-исследовательских учреждений, преподавателей-словесников средних учебных заведений)» (РЯЭ); «...рассчитан на широкие круги филологов-языковедов всех специальностей, научных работников, преподавателей и студентов...» (ЛЭС)); уже потім автори апелюють до «широкого кола читачів» (ЕУМ), до «...всех, кто интересуется русским языком, кто любит и ценит русское слово» (РЯЭ), до «...специалистов смежных областей знаний — психологов, логиков, философов, историков, литературоведов, этнографов и др. Вместе с тем любой читатель, интересующийся свойствами языка и языкознанием, найдет в этой книге необходимые сведения» (ЛЭС).

²⁰ Салімовський В. А. Речевой жанр // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М. Н. Кожинной. — М., 2006. — 696 с. — <http://stylistics.academic.ru/145/>

²¹ Филин Ф. П. Предисловие // Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ф. П. Филин. — М., 1979. — С. 5–6.

²² Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1990. — С. 5–6.

²³ Українська мова. Енциклопедія. — С. 5.

Легко помітити, що модальність апеляцій до адресата варіюється залежно від іпостасі адресанта (автора). Найвідвертіші сподівання на позитивний результат комунікації актуалізовано в персоніфікованих передмовах: «*Можно надеяться, что в этой книге найдут для себя полезные сведения все...*», де автор неодноразово звертається до свого читача, обираючи для цього різні мовні засоби: 1) загальні назви («Обо всем этом *читатель* может получить краткие сведения», «*Читатель* получит также сведения...»); 2) комплекс питання — відповідь: («*А что же делать читателю, который желает получить хотя бы самые важные сведения об этом предмете?*»); 3) різні дієслівні форми (*можно надеяться, может получить, получит, желает получить* — РЯЭ). Узагальнений та ймовірний («анонімний») адресанти своїх читачів сприймають ніби відсторонено, обираючи нейтральну, об'єктивну модальність, позбавлену можливості вираження будь-яких емоційних станів. У таких передмовах результат спілкування, на наш погляд, заздалегідь орієнтований на комунікативну невдачу. Хоча, з іншого боку, саме такий характер спілкування відповідає певним рисам науково-допоміжного дискурсу. Нейтральність, логічність, послідовність, об'єктивність сприяють втіленню основної комунікативної мети жанру словникової передмови.

Описуючи ймовірне комунікативне минуле мовленнєвих жанрів, або образ минулого, Т. В. Шмельова розглядає жанри у двох варіантах: ініціальні, що починають спілкування, і реактивні, які можуть з'явитися як реакція на певні жанри (наприклад, «відповідь», «відмова», «згода», «спростування»). Відповідно до цієї класифікації жанр передмови є ініціальним, оскільки започатковує, а точніше, готує читача до спілкування, ознайомлення із змістовим наповненням словника. Разом з тим не можна ігнорувати свідчень авторів словників про те, що передмови, як правило, пишуться після написання словника. Отже, ініціальність передмов лексикографічних праць виявляється лише як риса текстової комунікації. Урахування текстопороджувальних процесів може дати інші інтерпретації комунікативного минулого цього жанру.

Комунікативне майбутнє передмови, тобто комунікативна реакція адресата, на наш погляд, має імпліцитний, прихований, вербально не виражений характер. Безпосередньою реакцією на ознайомлення з текстом передмови є опрацювання словникових матеріалів енциклопедій, тобто конкретна дія, пов'язана з отриманням необхідної спеціалізованої інформації та її наступним використанням.

Мовне втілення жанру енциклопедичної лінгвістичної передмови заслуговує окремого аналізу. Ми ж його схарактеризуємо, використовуючи запропонований Т. В. Шмельовою спектр лексичних і граматичних можливостей жанру, розташований між такими полюсами: клішованість / індивідуальність, мінімальність / максимальність словесного вираження. За нашими спостереженнями, ступінь індивідуальності вираження може варіюватися навіть до okazіональних варіантів й мати максимальний набір лексико-граматичних, стилістичних засобів при персоніфікованому адресанті. І навпаки, тяжіння до безособовості, нейтральності при ймовірному, «анонімному» адресанті робить набір мовних засобів мінімальним, що спричиняє вживання сталих формул.

Здійснений аналіз не претендує на повноту охоплення усіх можливих варіантів реалізації передмов енциклопедичних лінгвістичних словників. Спроба жанрово-комунікативного опису одного з видів жанру науково-допоміжного дискурсу лексикографічних праць є лише постановкою питання, яке певним чином

допоможе реалізувати одне з актуальних завдань жанрознавства — створення енциклопедії мовленнєвих жанрів певної мови, що дасть підстави для розвитку ще одного напрямку жанрознавства — порівняльно-історичного та типологічного.

I. A. SYNYTSIA

DICTIONARIES PREFACES AS AN OBJECT OF THE GENRISTIC RESEARCHES

The idea of the need to study the dictionary on position of modern genristic is defended in the article, prefaces of authoritative encyclopedic dictionaries of Ukrainian and Russian languages as a kind of hipergenre of the preface are analysed using «profiles» of speech genre.

Key words: genre studies, genre, dictionary, preface.

**БЕРЕЗА І КАЛИНА В СУЧАСНІЙ МОВНІЙ СВІДОМОСТІ
(за матеріалами вільного асоціативного експерименту)** —

У статті за матеріалами асоціативного експерименту досліджено мовну свідомість школярів на прикладі слів *береза* і *калина*. Метою розвідки є аналіз асоціативних полів, пошук закономірностей в асоціативних взаємозв'язках, а також виявів універсальних і національно-культурних елементів в асоціативній семантичній структурі слів-стимулів.

Ключові слова: асоціативний експеримент, асоціативне поле, мовна свідомість.

Необхідність використання асоціативного експерименту як дослідницького методу в прикладній лінгвістиці з'явилася у зв'язку з розробкою проблеми методичної типології лексики і спробою кількісно визначити труднощі запам'ятовування іншомовного слова¹. Асоціативні експерименти дозволили встановити, що характер та інтенсивність взаємодії мов у процесі навчання залежать від рівня володіння другою мовою². За допомогою асоціативного експерименту досліджувалися питання словотвору в умовах навчального білінгвізму, установлювалися закономірності взаємодії і взаємопроникнення різномовних структур у свідомості білінгва порівняно з мовною свідомістю монолінгва³, параметри внутрішнього лексикону дитини дошкільного віку⁴, визначалася роль художньо-образних асоціацій у загальному і мовленнєвому розвитку дитини⁵.

Варто навести й такі прикладні результати експерименту, як укладання асоціативних словників школярів: асоціативний словник молодших школярів⁶, асоціативний словник дітей дошкільного віку⁷. У прикладних лінгвістичних дослідженнях, зокрема в галузі лінгводидактики, послуговуються також асоціативними словниками, матеріал яких є результатом опитування значної кількості людей (від 200 до 1000) без вікових чи будь-яких інших обмежень. Такими слов-

¹ Залевская А. А. Слово в лексиконе человека: психолінгвістические исследования. — Воронеж, 1990. — 205 с.

² Сазонова Т. Ю., Тягунова А. Ю. Экспериментальное исследование процесса идентификации английских прилагательных в условиях овладения и владения языком // Актуальные проблемы психолінгвістики: Слово и текст. — Тверь, 1996. — С. 18–23.

³ Подражанская Н. Т. Опыт анализа словообразовательных реакций // Психолінгвістические исследования в области лексики и фонетики. — Калинин, 1983. — С. 124–133.

⁴ Акуленко А. А. Параметри внутрішнього лексикону дитини шкільного віку: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2007. — 21 с.

⁵ Мельник Н. Роль художественно-образных ассоциаций в общем и речевом развитии ребенка // Слово. Стиль. Норма: Сб. науч. работ. — К., 2002. — С. 81–86.

⁶ Овчинникова И. Г. и др. Лексикон младшего школьника (характеристика лексического компонента языковой компетенции). — Пермь, 2000. — 312 с.

⁷ Соколова Т. В. Ассоциативный словарь ребенка. Вербальные реакции детей 3–7 лет: От стимула к реакции. — Архангельск, 1996. — Ч. 1. — 82 с.

никами є, наприклад, «Словник асоціативних норм української мови»⁸, «Русский ассоциативный словарь»⁹ та ін.

Дані асоціативних словників школярів використовувалися для виділення найактуальніших для школярів ситуацій спілкування, знання ними семантики імен предметів, дій, ознак і т. ін., типів текстів, відображення прецедентних феноменів тощо.

Незважаючи на значні здобутки в застосуванні асоціативного експерименту в навчальній практиці, на глибокі наукові дослідження у цій царині, появу низки нових асоціативних словників, наприклад «Українського асоціативного словника»¹⁰, останнім часом прийшло розуміння того, що асоціативний експеримент може прислужитися і в аналізі стану комунікативної компетенції учнів (у нашому випадку йдеться про аналіз компетенції, сформованої на уроках російської мови в школах з українською мовою навчання). Як зазначають спеціалісти в галузі психолінгвістики, поняття мовної і/або комунікативної компетенції співвідносяться з поняттям мовної свідомості, як такі, що пов'язані з мовленнєвою діяльністю людини¹¹.

Метою розвідки є вивчення мовної свідомості школярів на прикладі слів *береза* і *калина*, що передбачає: аналіз отриманих асоціативних полів; пошук закономірностей в асоціативних взаємозв'язках; вияв універсальних і національно-культурних елементів в асоціативній семантичній структурі слів-стимулів.

Джерельною базою цього дослідження слугував матеріал опитування, проведеного у травні 2011 р. у школах м. Миргорода. В експерименті взяли участь 183 учні 5–9 класів, базу даних становлять 183 анкети із зафіксованими в них реакціями. Процедура експерименту проводилася в усіх школах за єдиною методикою. Слова-стимули подавалися в усній формі, кожна відповідь записувалася учнем відразу після прослуховування стимулу. Вибір слова-реакції не обмежувався ні формально, ні семантично. Часу для запису виділялося рівно стільки, щоб можна було записати приблизно три реакції. Відомо, що при жорсткому обмеженні часу, точніше, відсутності часу на обдумування, респонденти дають найтипівіші відповіді, тоді як збільшення часу урізноманітнює відповіді і викликає появу незвичних і навіть унікальних асоціацій.

Обрані для асоціативного експерименту слова-стимули *береза* і *калина* не входять до ядра мовної свідомості носіїв мови: слово *береза* не зафіксовано жодним із зазначених асоціативних словників як слово-стимул, а слово *калина* наявне лише в «Українському асоціативному словнику». Їх вибір для нашого експерименту зумовлено кількома причинами. Насамперед вони є ефективним засобом доступу до знань про природні умови існування людини, належать до одного з найстаріших шарів лексики, є одиницями тематичної групи слів «Природа». Маючи усталене значення в багатьох мовах, зокрема в українській і російській, кожне з яких упродовж віків сформувало в семантичній структурі свої конотації, які дозволяють виявити специфіку мовної картини світу та її усвідомлення учнями. Крім того, соціокультурна компетенція як складник комунікативної компетенції учня передбачає серед низки інших питань і знання природ-

⁸ Бутенко Н. Г. Словник асоціативних норм української мови / Наук. ред. А. Є. Супрун.— Л., 1979.— 120 с.

⁹ Русский ассоциативный словарь / Сост. Ю. Н. Караулов, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасская.— М., 1998.— Кн. 5. Ч. 3.— 204 с.

¹⁰ Мартінек С. Український асоціативний словник : У 2 т.— 2-е вид., стер.— Л., 2008.

¹¹ Залевская А. А. Введение в психолінгвістику.— М., 1999.— С. 92.

но-географічних факторів становлення і розвитку соціуму. Важливим є й те, що ці слова мають значні дидактичні потенції і цілком можуть прислужитися для аналізу вербального вияву образів свідомості й оцінки знання країнознавчого компонента семантики.

Кожне слово отримало практично однакову кількість реакцій: 454 на слово *береза* і 458 на слово *калина*. П'ять респондентів не дали жодної реакції на слово *береза* і шість — на слово *калина*, відповідно по дві відповіді ми не в змозі були прочитати. У поданій таблиці наведено найчастотніші приклади вербальних реакцій, які називають культурно-первинними і які формують центр асоціативного поля; підкреслені реакції становлять його ядро. Одиначні асоціації, що належать до периферії, у це поле не включено, хоча й вони становлять важливий матеріал для дослідження. Цифри, виділені в таблиці напівжирним шрифтом, позначають кількість слів, близьких за значенням, наприклад, реакцію *Україна* репрезентують ще асоціації *символ України*, *символ* (сумарно вони становили 54 реакції), у парі *береза — черно-белая* було ще таке позначення чорно-білого кольору: *черный и белый цвета, пятна, белый, белая, зебра* (10 реакцій).

Таблиця

Центр і ядро асоціативного поля слів <i>береза, калина</i>	
<i>Береза</i>	<i>Калина</i>
сок — 121 реакція (27 %)	Україна — 54 реакції (12 %)
дерево — 50	ягода — 36
стройная — 15	красная — 26
красивая — 12	куст — 20
черно-белая — 10	кислая — 14
кора — 6	варенье — 13
листья — 5	полезная — 9
сережки — 5	горькая — 7
Россия — 4	чай — 6
почки — 2	песня — 3
роща — 2	вкусная — 3
	гроздь — 2

Накопичений у науці досвід використання асоціативних текстів свідчить, що лише деякі асоціації є унікальними, більшість же — типові. Власне, це було підтверджено експериментом (див. табл.). Цікаво, що й деякі одиначні реакції, які не подано в таблиці, виявилися також типовими, наприклад: *береза — корни, запах, природа, весна; калина — сердечки, косточки, сады, природа, сладкая, терпкая, маленькая, зеленая, красивая, малина, автомобиль* (асоціація з автомобілем «Лада Калина»). До унікальних, скоріше суб'єктивних, можна віднести *береза — мое окно, консервация, стража, гнезда для птиц, птицы, одиночество, девушка, плакать; калина — пирожки, маска, дедушка, бабушка, йогурт, болезнь*.

Сформовані поля-концептосфери містять основні та периферійні ознаки, іноді навіть випадкові, пізнання яких відбувається в учнів упродовж їхнього

життєвого досвіду — чи то навчального, чи побутового, чи будь-якого іншого. Типове, стереотипне уявлення про отриманий стимул експлікується у 82% реакцій дітей; індивідуальне, суб'єктивне, виражене в окремих реакціях, становить 12%, нульова реакція — 0,06%. Та все ж обидва типи реакцій — типові та індивідуальні — увиразнюють мовну свідомість школярів, яка відображає навколишню дійсність крізь призму суб'єктивізму, що й засвідчує факт ядерного асоціативного значення слова: *бере́за* — це сік, а *кали́на* — символ України. У зв'язку з цим ще О. О. Потебня зазначав, що всі здобутки мислення, хоча й зумовлені зовнішнім світом, є продуктом особистісної творчості ¹².

Як відомо, тлумачення слів у словниках ґрунтується на типових родо-видових характеристиках предмета, дії чи ознаки. Так, порівнюючи тлумачення слова *бере́за* в «Большом толковом словаре» ¹³ й учнівські асоціації, спостерігаємо більш-менш повний збіг семантики. Для унаочнення у словниковому тлумаченні слова підкреслено вирази, що збігаються з асоціаціями учнів. Ті ознаки, які виділено курсивом, хоч і оцінюються в експерименті як одиничні, теж належать до типових, напр.: *мебель, дрова, ветви, ро́ща*:

«БЕРЕ́ЗА, -ы; ж. 1. Лиственное дерево с белой (реже тёмной) корой и *пахучими* сердцевидными листьями. Карельская, карликовая б. Белая, кудрявая, плакучая б. (трад.-поэт.). 2. только ед. *Древесина* этого дерева; берёзовые *дрова*. Столик из берёзы. Бюро карельской берёзы. Топить берёзой. < Берёзка, -и; мн. род. -зок; ж. Уменьш.-ласк. Белоствольная, стройная б. Березонька, -и; мн. род. -нек, дат. -нькам; ж. Нар.-поэт. (1 зн.). * Белая березонька С зеленою косою (Некрасов). Берёзовый, -ая, -ое. Б-ые листья, ветви. Б-ая ро́ща. Б-ая шкатулка. Б. веник. Б-ые почки (используются в медицине как мочегонное средство). Б. сок (добываемый весной из берёз). Б-ая каша (шутл.; о наказании, первоначально — розгами)».

Якщо звернути увагу на ядро семантичного центру асоціативного поля й первинне словникове значення (умовно кажучи, ядро семантичного поля словникового тлумачення), можна побачити певні розбіжності, пор.: *бере́за* — *сок* (найчастотніша асоціація) і *бере́за* — *лиственное дерево* (первинне лексичне значення за словником). У мовній свідомості українських учнів відсутні такі атрибутивні поняття, як *карельская, карликовая (бере́за)*, вираз *березовая каша* — більш характерні для свідомості росіян.

Прикметно й те, що українські діти знають про символічне значення цього слова: воно асоціюється з Росією, хоча в жодному із тлумачних словників російської мови ми не знайшли цієї культурної конотації. На неї вказують лише крайнознавчі довідники, де *бере́за* описується як практично національне дерево Росії, де росте 40 видів берез. З неї традиційно будують будинки, топлять печі, кору берези (бересту) використовують для виготовлення домашнього начиння, а колись плели взуття — лапті. Відомі березові віники, березовий сік. Бере́за увійшла до багатьох народних ритуалів: наприклад, дівчина, що хотіла вийти заміж, прикрашала двері свого будинку гілками. Росіяни вважають, що перебування в березовому лісі очищає душу.

Бере́за стала символом Росії, таким самим, як кали́на для України.

¹² Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С. 195.

¹³ Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. — СПб., 2000. — 1536 с.

Не дивно, що для українських школярів символічне значення слова *калина* (*калина* як *Україна*) в асоціаціях переважає; саме воно становить ядро асоціативно-семантичного поля (див. табл.), проте й інші семантичні ознаки, подані в тому ж словнику, також увиразнені респондентами:

«КАЛИНА, -ы; ж. 1. Кустарник сем. жимолостных, с кремовыми цветками и красными ягодами. 2. собир. Красные горьковатые ягоды этого кустарника. *Пирог* с калиной. < Калиновый, -ая, -ое. К. куст. К. листок. К. кисель».

Як бачимо, семантичне поле словникового тлумачення значно вужче, ніж подане українськими школярами. Практично таким самим воно є і в українському тлумачному словнику. Водночас було б несправедливо не відзначити культурні конотації цього слова в російській концептосфері. Відомими є такі російські пісні, як «Вот так калина, вот так малина», «Ой, цветет калина», «Калина красная». Посилив народний колорит цього образу письменник В. Шукшин у своєму кінофільмі «Калина красная». Наші учні побачили за цим словом значно ширше і глибше асоціативне поле: *калина* — це *Україна*, і тільки потім ідуть *ягода, красная, куст, кислая, варенье, полезная, горькая, чай, песня, вкусная, гроздь, малина, птицы, автомобиль, сердечки, косточки, сады, природа, сладкая, терпкая, маленькая, зеленая, красивая, болезнь, народная, рушник, рубашка, вышивка, оберег*, що, можливо, викликано об'ємнішим образом калини у свідомості українців.

Дані експерименту виявляють розлогіші асоціативні поля, пов'язані зі словами *береза* і *калина*, ніж те уявлення, яке дає про них тлумачний словник російської мови. Цей факт важливий не лише для досліджень у галузі психолінгвістики, а й лінгводидактики: завдання формування комунікативної компетенції передбачає не вузьколінгвістичний підхід до слова, а ширший — енциклопедичний, культурологічний, країнознавчий. Якщо скористатися поділом асоціацій В. М. Телія на універсальні, національно-культурні й індивідуально-авторські (суб'єктивні)¹⁴, то можна зауважити, що українські школярі слово *калина* пов'язують з власне українськими реаліями і поняттями — *символ України, рушник, рубашка, вышивка, оберег*. Асоціація калини з Україною є ядерною й настільки сильною, що має найбільше реакцій цього асоціативного поля — 12%. Частотність асоціації зі значенням культурної ідентифікації (*калина* — *Україна*) зумовлена тим, що це сполучення слів, належачи до ритуалізованого й художньо-образного дискурсу, має вже всі ознаки прецедентного тексту, тому й мислиться як стандарт у мовленнєвій і мисленнєвій діяльності учнів. Якщо порівняти учнівські реакції на слово *калина* з даними останнього «Українського асоціативного словника», то в ньому ядро формує асоціація *червона*, а національно-культурна асоціація — *Україна* — подана лише після слів *малина, дерево* (в асоціаціях осіб чоловічої статі) та після *дерево, малина, куш* (в асоціаціях осіб жіночої статі).

Реакцію *калина* — *Україна* можна вважати етнічно маркованою асоціацією, не пов'язаною з російськими культурними стереотипами, і такою, що зародилася в надрах українського соціокультурного і мовного простору. Якщо перекласти це мовою психології, то можна погодитися з О. О. Леонтьєвим, який стверджував, що в основі світобачення і світосприйняття кожного народу лежить своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем. Тому свідомість

¹⁴ Телія В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М., 1996. — С. 25–26.

людини завжди етнічно зумовлена; бачення світу одним народом не можна звичайним «перекодуванням» перекласти мовою культури іншого народу¹⁵.

Асоціативна реакція учнів на слово *калина* засвідчила факт семантичної інтерференції, оскільки в російській мовній картині світу це слово-поняття має інший семантичний обсяг і відображає дещо інший бік цієї реальності. У зв'язку з цим проблема розбіжностей у мовній свідомості достатньо гостро стоїть у практиці викладання нерідної мови. При формуванні соціокультурної компетенції школяра значна роль має бути приділена не тільки спільному, а й специфічному, своєрідному, нехтування чим призводить до комунікативних невдач у міжкультурній комунікації. Бути культурно грамотним — це вміти користуватися вербальними і невербальними засобами так, щоб перебіг колективної й індивідуальної міжкультурної діяльності був успішним.

Крім типових й індивідуальних асоціацій, ядра, центра і периферії асоціативного поля, універсальних і культурно маркованих асоціацій, учені структурують поля і в інший спосіб, сприймаючи їх як особливу семантичну організацію — семантичний гештальт (за Ю. М. Карауловим), що увиразнює знання про навколишній світ, співвідносячи семантичну структуру зі структурою навколишньої дійсності. Як твердить Ю. М. Караулов, семантичний гештальт складається з кількох зон (їх кількість коливається в межах 7+/-2), що поєднують типові для даної мовної свідомості ознаки предмета чи поняття, яке відповідає імені поля (= стимулу)¹⁶, що й підтвердилося проведенням експериментом.

Подано спочатку структуру уявлень школярів про березу, тобто згрупуємо їхні реакції за семантичними ознаками. Найбільший сектор поля становлять асоціації, що виражають відношення двох предметів — головного й похідного від нього (*сок* — 121 реакція, *дрова* — 1, *мебель* — 1 = 123 реакції). Далі подано асоціативні відношення, що кількісно зменшуються: родо-видові відношення (*дерево* — 50); ознака предмета (*черный и белый* (цвета) — 2, *черно-белая* — 4, *белый* — 1, *пятна* — 1, *зебра* — 1, *белая* (кора) — 1, *высокая* — 2, *стройная* — 6, *стройность* — 2, *тонкая* — 2, *худая* — 1, *большая* — 1, *живая* — 1, *запах* — 1 = 26 реакцій); відношення цілого й частини (*кора* — 6, *листья* — 5, *сережки* — 5, *почки* — 2, *ветки* — 1, *корни* — 1 = 20); оцінка предмета за зовнішнім виглядом (*красивая* — 3, *красота* — 7, *красавица* — 2 = 12); відношення культурної ідентифікації (*Россия* — 4, *Есенин* — 1, *девушка* — 1, *стража* — 1 = 7); просторові відношення (*мое окно* — 1, *березовая роща* — 1 = 2); ситуативно-тематичні відношення (*природа* — 1, *гнезда для птиц* — 1, *консервация* — 1 = 2); відношення темпоральності (*весна* — 1); відношення психологічного стану (*плакать* — 1).

Найчастотнішою реакцією в семантичному полі *калина* є відношення культурної ідентифікації (реакція *Украина* нараховує 34 реакції, *символ Украины* — 8, *символ* — 11, *песня* — 3, *украинец* — 1, *рушник* — 1, *рубашка* — 1, *вышивка* — 1, *оберег* — 1, *автомобиль* — 2, *малина* — 2, *народная* — 1 = 65), менш частотними є відношення ознаки предмета (*красная* — 26, *горькая* — 7, *кислая* — 10, *кислота* — 2, *кислотность* — 1, *сладкая* — 1, *терпкая* — 1, *маленькая* — 1, *зеленая* — 1); ознаки предмета за цінністю (*полезная* — 2, *лечебная* — 1, *лечение* — 1, *лекарство* — 1, *витамины* — 1, *здоровье* — 2, *лечение* — 1 = 59);

¹⁵ Леонтьев А. А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. — М., 1993. — С. 16–21.

¹⁶ Караулов Ю. Н. Национальные образы сознания в ассоциативной структуре слова // Национальный менталитет и языковая личность : Межвуз. сб. науч. тр. Перм. ун-та. — Пермь, 2002. — С. 3–17.

цілого і частини (*ягода* — 36, *гроздь* — 2, *сердечки* — 1, *косточки* — 1 = 40); родо-видові відношення (*куст* — 17, *дерево* — 3, *природа* — 1 = 21); предмета і похідного від нього іншого предмета (*варенье* — 9, *джем* — 4, *пирожки* — 1, *маска* — 1 = 15); ситуативно-тематичні відношення (*дедушка* — 1, *бабушка* — 1, *чай* — 6, *болезнь* — 1, *птицы* — 1, *снежири* — 1 = 11); оцінка предмета за зовнішнім виглядом і смаком (*кислятина* — 1, *красивая* — 1, *вкусная* — 3 = 5); просто-рові відношення (*сады* — 1).

Більшість реакцій має логіко-поняттєвий характер, за винятком оцінки предмета (*кислятина* — 1, *красивая* — 1, *вкусная* — 3 = 5) і його ознаки за цінністю (*полезная* — 2, *лечебная* — 1 = 3). Як відомо, процес оцінювання вважається суб'єктивним: будь-яка оцінка — позитивна чи негативна — дається певним суб'єктом і залежить від вільного вибору його поглядів та смаків, від того, отримує він насолоду чи відразу, має симпатію чи антипатію стосовно об'єкта. Незначна кількість оцінних асоціацій (*береза* — 12 реакцій; *калина* — 5) викликана не тим, що учні не вміють давати оцінок, а, ймовірно, тим, що оцінка «є найяскравішим виразником прагматичного значення»¹⁷ і завжди орієнтована на реципієнта: щоб той знав про ставлення мовця до предмета, події, ознаки. Процедура проведення асоціативного експерименту хоч і є різновидом комунікації, передбачає лише умовного адресата — того, хто результати експерименту аналізуватиме, реакції якого опитуваний не очікує, тому з прагматичного погляду навряд чи потрібно було учневі вдаватися до оцінок у такій ситуації. Таким чином, підтверджується теза Ш. Баллі про те, що людська думка постійно коливається між логічним сприйняттям та емоцією, ми або розуміємо, або відчуваємо; найчастіше наш погляд складається одночасно і з логічної ідеї, і з почуття. І хоча два елементи можуть поєднуватися в різних пропорціях, у кожному конкретному випадку переважає щось одне: або логічне сприйняття, або почуття. Відповідно наше висловлення в одних випадках має логічну домінанту, в інших — емоційну¹⁸. Якщо Ш. Баллі говорить про емоції, а ми про оцінку, то це не суперечить одне одному: позитивні чи негативні емоції часто виникають як результат позитивної чи негативної оцінки.

Подані учнями оцінки також неоднорідні: при характеристиці берези йдеться виключно про позитивне бачення, точніше, про естетичну насолоду: *береза* — *красивая*, *красота*, *красавица*. Оцінка калини досить неоднорідна: за зовнішнім виглядом — *красивая*, за смаком — і *кислятина*, і *вкусная*, що є результатом вільного вибору з низки альтернатив.

Частиномовне вираження семантичного конструктору таке: іменники — 416 (*береза*), 398 (*калина*), прикметників — 36 (*береза*), 60 (*калина*), займенників — 1 (*береза*), дієслів — 1 (*береза*). Така монотонна частиномовна репрезентація асоціацій має своє пояснення: наприклад, відсутність дієслів викликана обмеженими дієвими ознаками щодо цих представників рослинного світу. Відсутність числівників також можна зрозуміти — реакція *два*, *п'ять* чи *тисяча* була б абсолютно нелогічною для семантичної інтерпретації поля. Учені звертали також увагу на традиційно незначну кількість прислівників в асоціативних реакціях.

¹⁷ Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт. — М., 1988. — С. 5–6.

¹⁸ Балли Ш. Французская стилистика / Пер. с фр. — М., 1955. — С. 182.

Асоціації можна назвати природними класифікаторами поняттєвого змісту лексики. Уявлення й поняття у свідомості людини взаємопов'язані. Цей зв'язок ґрунтується на набутому досвіді і з більшою чи меншою точністю відтворює зв'язок між явищами об'єктивного світу. З часів Арістотеля виділяють асоціації за подібністю і за суміжністю, чи, користуючись термінологією Ф. де Соссюра,— парадигматичні й синтагматичні. Синтагматичні відношення представляють нормативну сполучуваність слів-понять: *береза — черно-белая, стройная, тонкая, большая, красивая; калина — красная, горькая, кислая, сладкая, терпкая, маленькая, зеленая, красивая, вкусная, полезная*. Парадигматичні відношення є складнішими. Складність і неоднорідність парадигматичних відношень іноді викликає сумніви стосовно принципу семантичної спільності. Зокрема, Г. Щур зазначає, що зміст цього терміна до кінця не визначений, а вважати слова семантично близькими лише тому, що вони є асоціатами один до одного (*корова — коза*) чи мають спільні асоціати (*корова — молоко, трава; коза — молоко, трава*), недоцільно. Це стосується й слів, які асоціюються з родо-видовими відношеннями. Однак ідея наявності семантичної близькості між членами окремих асоціативних рядів не є вимислом і має під собою певне підґрунтя¹⁹. У межах парадигматичних асоціацій було виділено такі угруповання: *береза — дерево* (родо-видові відношення), *береза — кора, листья, сережки, почки, ветки, корни* (відношення включення), *береза — Россия, Есенин, стража, зебра* (ототожнення), *береза — красота* (оцінні відношення); *береза — весна, природа, запахи, птицы* (тематичні відношення) і т. ін.; *калина — куст* (родо-видові відношення), *калина — ягода, гроздь, сердечки, косточки* (відношення включення), *калина — Украина, песня, оберег, автомобиль* (ототожнення), *калина — сад, птицы, снегири* (тематичні відношення).

Природно припустити, що ці відношення є відображенням угруповань у мовній свідомості учня, які при потребі в реальній комунікації активізуються: учень обирає потрібне слово (чи словоформу) з парадигми і пов'язує обране слово з іншим словом за законами певної мови. Таким чином, знання мови — це знання парадигматичних і синтагматичних відношень її одиниць. Коли ж узяти до уваги одну з таких одиниць — слово, то, як образно зазначав В. В. Морковкін, «життя слова відбувається на перехресті двох планів — парадигматичного і синтагматичного»²⁰, тому саме цим відношенням при формуванні лексичної компетенції варто приділяти належну увагу, зважаючи в тому числі на результати асоціативного експерименту, де парадигматичні відношення кількісно перевищують відношення синтагматичні.

Роль синтагматичних відношень у мовній свідомості важко переоцінити, вони значно полегшують побудову висловлення, бо ближче стоять до акту предикації. Асоціація *береза — струнка* може стати поштовхом для творення речення *Бере́за струнка*. Отримана реакція слугує предикатом стосовно стимулу — підмета. При цьому було б неправильно применшувати роль парадигматичних зв'язків. Цікаве експериментальне дослідження асоціативних процесів і породження висловлення здійснила І. Г. Овчинникова²¹. Отримані результати однозначно довели зв'язок асоціативних процесів і структурування висловлення.

¹⁹ Щур Г. С. Теория поля в лингвистике.— М., 1974.— С. 141–142.

²⁰ Морковкин В. В. Идеографические словари.— М., 1970.— С. 35.

²¹ Овчинникова И. Г. Ассоциации и высказывание. Структура и семантика : Учеб. пособие по спецкурсу.— Пермь, 1994.— 124 с.

Основним фактором, що впливає на структурно-семантичні особливості речення, є тип асоціації. Власне, це доводять і наші приклади, порівняймо різні типи асоціативних зв'язків і різні типи похідних від них речень. Так, асоціативна пара *калина — красная* може стати актом предикації *Калина красная*, відповідно, *калина — символ України: Калина — это символ Украины, калина — чай: Пью чай из калины*. У цих асоціаціях ми бачимо і відношення референції (*береза — высокая*), і відношення оцінки (*береза — красота*).

В основі розуміння значення слова лежить уявлення, що складається не лише з більш-менш об'єктивного образу берези чи калини, а й як обов'язковий компонент значення репрезентує через оцінку ставлення до них. Цікаво й те, що наведені учнями асоціації включають усі елементи, які можуть стати ключовими словами для створення текстів різних типів: опису, розповіді, роздуму.

Таким чином, і синтагматичні, і парадигматичні асоціації, й асоціативне поле зокрема у цілому демонструють «готовність» стати висловленнями, у свою чергу, висловлення — «готовність» стати текстом. Власне, асоціації — це потенційний матеріал для побудови текстів. Сам текст може мати заголовок, тотожний слову-стимулу. На думку Н. С. Болотнової, у межах діяльнісного підходу до слова як до одиниці комунікації, правомірно розглядати «асоціативне значення» слова як таке, що належить не тільки слову, а й свідомості комуніканта, саме тому, що воно має лінгвістичну основу й екстралінгвальну зумовленість²².

Текстотворчою потенцією асоціацій скористалися в лінгводидактиці, спеціально укладаючи на основі асоціативного поля тексти-примітиви, чи мікротексти²³. Використання таких текстів пропонується як прийом типології лексики, її семантизації, як ефективний засіб зіставного аналізу мовної свідомості представників різних лінгвокультур. Побудова мікротекстів на основі власних асоціацій є дієвим засобом для формування зв'язного мовлення і відтак сприяє розширенню й поглибленню різного типу компетенцій. Отримані асоціації можуть розглядатися як ключові слова для творення власних текстів. Таку діяльність можна поєднувати й з іншою: формувати вміння знаходити ключові слова-асоціати у творах письменників і таким чином знайомитися зі стратегією побудови тексту на основі асоціацій. При цьому корисно буде провести порівняльний аналіз ключових слів, створювати тексти-описи, розповіді, роздуми на основі асоціативних полів.

Звичайно, поширення й поглиблення мовної свідомості учнів про певний предмет чи явище — це основне завдання такої галузі прикладної лінгвістики, як лінгводидактика. Більшість новітніх підручників намагається подавати не тільки суто лінгвістичні знання (знання мовної системи), а пропонує формувати ширший набір компетенцій — крім мовної, ще й комунікативну, соціокультурну, стратегічну. Наприклад, у підручнику для 7-го класу в одному з підрозділів для розвитку мовлення подано низку текстів, об'єднаних заголовком «Во поле береза стояла...», куди увійшов енциклопедичний коментар про це дерево, вірш, де в образній формі показано найтипівші ознаки берези, включено також крайнознавчий текст з низкою прецедентних імен і виразів, пісня, а також текст ук-

²² Болотнова Н. С. Лексическая структура художественного текста в ассоциативном аспекте. — Томск, 1994. — С. 16.

²³ Хирева Л. Н. Использование лексических смысловых ассоциаций в практике преподавания русского языка как иностранного французским и американским учащимся : Дис. ... канд. пед. наук. — М., 2004. — 426 с.

раїнською мовою про тополлю для увиразнення ролі дерев у світосприйнятті українського і російського народів ²⁴.

Проведений асоціативний експеримент показав, що діти мають достатні об'єктивно закріплені знання про цих представників рослинного світу, як енциклопедичні, так і культурологічні. Поданий аналіз асоціативних полів може розглядатися як модель мовної свідомості учнів, що дозволяє виявляти її опорні поняття та лакуни. Вивчення цієї моделі може посприяти й розв'язанню низки практичних завдань: при укладанні підручників і посібників, при комунікативному підході до навчання лексики, доборі навчальних текстів.

(Полтава)

N. F. BALANDINA

BIRCH AND GUELDER ROSE IN THE MODERN LINGUISTIC CONSCIOUSNESS
(based on a free associative experiment)

The linguistic consciousness of schoolchildren on the example of words *birch* and *guelder rose* on the materials of associative experiment is studied in the article. The main aim of the research is analysis of associative fields, searching for patterns in associative relationships, as well as reflexes of universal and national-cultural elements in associative semantic structure of word-stimulus.

Key words: associative experiment, associative field, linguistic consciousness.

²⁴ Русский язык. 7 кл. : Учебник для общеобразов. учеб. заведений с укр. яз. обучения / Баландина Н. Ф., Дегтярева К. В., Лебедеенко С. А. ; Под ред. Н. Ф. Баландиной. — К., 2007. — С. 259–266.

ЧЕСЬКА ПАРЕМІОГРАФІЯ ВІД ПОЧАТКІВ (XIV ст.) ДО СУЧАСНОСТІ

Статтю присвячено основним етапам вивчення та лексикографічного опису паремійних одиниць чеської мови. Подається характеристика пареміографічних праць Я. Срнеця, М. Червенки та Я. Благослава, Я. А. Коменського, Й. Добровського, Фр. Л. Челаковського, В. Флайшганса, Ф. Шиндлера та ін. Уперше пропонується періодизація чеської пареміографії.

Ключові слова: чеська мова, пареміологія, пареміографія.

Джерела XIV—XV ст. Літературу, в якій з'являлися перші паростки чеських прислів'їв і приказок, можна поділити на два види. До першого належать хроніки й окремі художні твори. До другого — лексикографічні праці, що спеціально укладалися як збірки прислів'їв і приказок.

Про існування в чеських землях прислів'їв, приказок, приповідок, сентенцій у часи розквіту середньовіччя (XIV ст.) можна судити тільки на підставі тих зразків, які зафіксувала тогочасна писемність, або тих, що збереглися в пам'яті народу і потрапили до праць пізніших часів.

Перші зразки паремійного матеріалу можна знайти в хроніці «Сгопіка Воетоміиш» першого чеського хронікаря Космаса (бл. 1045–1125). Щодо періоду виникнення хроніки, загальноновизнаним є погляд, що вона походить з кінця другого десятиліття XII ст.¹ З хроніки Космаса бере свій початок одне з найдавніших чеських прислів'їв *Bližši košile než kabát* (укр. *Своя сорочка ближча до тіла*), що є старочеською калькою *Sukně košile blížše nebývá* з латинської мови *Tunica propior pallio est*².

Від хроніки Космаса відштовхувався автор іншої давньочеської хроніки 1310–1314 рр., що нині відома як так звана Далімілова. Первісне приписування цього твору болеславському правителю Далімілу Мезержицькому було помилковим. Й. Добровський у XVII ст. виправив цю неточність, але для спрощення хроніка й далі позначається в чеській літературі як праця так званого Даліміла. В аспекті нашого дослідження констатуємо, що паремії з Далімілової хроніки є запозиченнями з хроніки Космаса, і це не дивно, бо «значна частина тексту т.зв. Даліміла була майже дослівно перекладена з хроніки Космаса»³. Проте заслуга Даліміла полягала в тому, що він подавав інформацію, зокрема й пареміологіч-

¹ *Bláhova M. Staročeská kronika tak receneho Dalimila: vydání textu a veskerého textového materiálu.*— Praha, 1995.— S. 98.

² Про походження цього прислів'я див. у праці: *Даниленко Л. І. Історико-етимологічна реконструкція семантики чеського прислів'я // Студії з ономастики та етимології, 2009 / Редкол.: П. Шульгач (відп. ред.) [та ін.].— К., 2009.— С. 221–227.*

³ *Bláhova M. Op. cit.*— S. 200.

ного характеру, у віршованій формі, пор. *Sukně košile blíže nebývá a nemůdrý pro daleke blíže zbývá*⁴.

Текстологічний аналіз свідчить, що автор хроніки залучав прислів'я повчального змісту: *Obec jest každého ohrada, ktož ju tupí, minuláť jej jest rada; Ztratě obec, neufaj do hrada, bez obce dobude tebe všeliká sváda; Kde jeden jazyk, tu jeho sláva; Slyše můdrý můdřeji bude, a túžebný túhy zbude* та ін. З хроніки Космаса запозичив Даліміл прислів'я про іскру, забуту в попелі, від якої може загорітися будинок: *Že můdří.sú za příslovie jměli řkúc // «Kto chce v domu škody zbýti, // Nedaj jiskře uhlem byti. // Neb uhel často ohněm bývá // Proňž bohatý sbožie zbývá»*⁵. Тут варто згадати ленінське гасло *Из искры возгорится пламя* (укр. *Із іскри розгориться полмінь; Із іскри полум'я постане*). Те, що це цитата з вірша поета-декабриста О. І. Одоевського⁶ — насправді справедливо лише частково. Безумовно, вислів має значно глибші, а саме латинські корені: *Es minima magnus scintilla nascitur ignis — Z malé jiskry vzniká velký oheň*⁷.

Першою найдавнішою збіркою чеських прислів'їв і приказок вважається збірка Сміла Флашки «*Incipiunt proverbia Flassconis, generosi domini et baccalarii Pragensis*». На пергаментний рукопис С. Флашки натрапив Фр. Палацький в архіві міста Тршебонь і видав його 1827 р. в першому числі журналу «*Časopis Společnosti vlastenského Museu v Čechách*». Збірка містить 236 одиниць. Прислів'я й приказки уміщені під номерами в довільному, не алфавітному порядку, напр.: *Pán peněz všady jest, to počátek jest. Starý hřích činí novú hanbu. I kámen se na jednom místě neobalí. Cizie hoře lidem smiech. Bláznivá řeč nemá múdrě odpovědi*.

До паремійних текстів, які глибоко проникли в літературу та усну словесність і з якої черпали матеріали чеські укладачі, належить «Кніжка Рымовні» невідомого автора. Її найдавніший примірник, що зберігається в Страговській бібліотеці в Празі, датовано 1580 р.⁸ Відомо кілька друкованих видань цієї збірки — літомишльське 1626 р., празьке 1720 р., оломоуцьке 1772 р., празьке 1779 р. З останнім, празьким виданням 1779 р., ми ознайомилися у відділі стародруків Національної бібліотеки в Празі. Це невеликого розміру книжечка (приблизно 14 x 16 см) обсягом 23 сторінки, без пагінації (одна зі сторінок відразу має номер 215), очевидно, є передруком попередніх видань. У ній уміщено також «*Rozmlouvání Otce s Synem o hospodářství*», що нагадує біблійні повчання царя Соломона. Книжка починається так: *Knížka // Rymovní jest toto, // Jedenkaždý věz, měj za to: // Žet' není z jiných poslední. // Mnoha v ní najdeš naučení. // Z nichžto užitku nabudeš. // Jestli ji pilně čísti budeš*.

У двовіршах і чотиривіршах книжки легко впізнаються паремії, що дійшли до нас через чотири століття. Наведемо деякі уривки в такій формі, в якій ми їх записали з празького видання 1779 р.:

Rozumně každý se spravuj, neskus(e)neho se varuj. Chudý s bohatým nehoduj, a Můdrý s bláznem nežertuj. Pán se svým služebníkem nehrej, a služebník Pánu nelej.

Co se bleýstě, ne všecko bývá zlato: když kto bude pěkně mluvíti, pamatuj na to; Nepojímej Báby Pro peníze milý Brachu, ať z tebe lidi nemají posměchu. Nebo velmi brzy stará te omrzí. I ty maje s ní zavazaný svět, nebudeš moci nijakž na zpět;

⁴ Staročeská kronika tak řečeného Dalimla: vydání textu a veskerého textového materiálu. — Praha, 1988. — D. 1. — S. 84.

⁵ Ibid. — S. 169.

⁶ Бирях А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь. — М., 2005. — С. 273–274.

⁷ Čermak J., Čermaková K. Slovník latinských citátů. — Praha, 2005. — 543 s.

⁸ Flajshans V. Knížka Rymovní // Sborník filologický. — Praha, 1917. — Sv. 6. — S. 40.

Pokora činí pokoj, pokoj činí bohatství, bohatství činí pychu, pycha činí valku, valka činí chudobu, chudoba zase pokoru.

Про авторську обізнаність з Біблією свідчать, зокрема, відомі вислови *Před svine nemáš perel metati, rovně po nich co po blatě budou slapat; kto mečem bojuje* та ін.

Збірка XVI ст. Матея Червенки та Яна Благослава. До паремійних джерел XVI ст. належить рукопис двох представників Общини чеських братів — єпископів Матея Червенки і Яна Благослава. Про існування рукопису не було відомо до 30-х років XIX ст. Його відкрив бібліотекар Національного музею у Празі Вацлав Ганка, переклав з латини на чеську мову й видрукував у журналі «*Časopis Společnosti vlastenského Museum v Čechách*» у четвертому томі за 1829 р. під назвою «*Prísloví česká*» («Чеські прислів'я») з підтитлом «*Ze starého rukopisu*» («Зі старого рукопису»).

Збірка відкривається передмовою Я. Благослава: «*Adagia seu peraeimiae ac sententiae selectissimae, vere lumina orationis*» — «Приповідки або прислів'я і вибрані сентенції, які є справжніми перлинами мови». На думку давньочеського автора, сучасники невміло користуються прислів'ями. Вони або вигадують неадаптовані й недоречні вислови, або з хороших латинських перекладають погані чеські. Автор дає рекомендації, як правильно вживати прислів'я:

«1. Не часто, економно, вибрані й особливо підходящі. 2. Не наслідувати будь-кого, але людей розумних, саме тих, хто були справжніми чехами. 3. Якщо хтось хотів би «перелити» прислів'я з латинської мови до чеської, він не повинен перекладати слово в слово, а подумати, чи мають чехи якесь подібне прислів'я, яке б згодилося у цьому місці»⁹.

Збірка М. Червенки і Я. Благослава містить понад 600 зразків. Її особливість полягає в тому, що в ній у багатьох випадках є тлумачення, а саме цього бракує наступним виданням. Навіть у збірці Фр. Челаковського значення багатьох одиниць уже було затемненим і не зрозумілим читачеві. Спосіб подачі матеріалу в М. Червенки і Я. Благослава так само довільний, як і у збірці С. Флашки. Зацитуємо тут деякі паремії. Серед них, як і у працях попередників, не існує чіткого розмежування фразеологізмів, прислів'їв і приказок в їх сучасному розумінні. Перше прислів'я у збірці добре відоме сьогодні: *Malé děti, malá starost (Mali dítu — малий клопіт)*; серед наступних вибірково можна назвати: *Ne všeho zvídej, budeš dlouho mlád; Lepší holub v ruce než jeřábek na střeše; Žádný neví kde střevíc hněte, nez ten kdo v něm chodí; Nemůžeš-li přeskociti, podle; Bitý nebitého nese; Hada za hadry chováš; Mistr Nouze naučil Dalibora housti; Jak jsem koupil, tak prodávám; Lepší málo než nic* та ін.

Однією з перших збірок чеських прислів'їв і приказок, що не чекала кілька століть в архівах на публікацію, а побачила світ після свого укладання, була збірка Якуба Срнеця з Варважова. Я. Срнець організував у Празі приватну школу для дітей заможних родин. На уроках з латини, відпрацьовуючи граматичні вправи, він почав використовувати прислів'я. Так назбиралося майже 650 одиниць, оформлених 1582 р. окремим виданням під назвою «*Dicteria seu proverbia bohemia, ad phrasim Latinorum accomodata atque per centurias quondam in usum scholae private distributa*». Методичний прийом Я. Срнеця виявився настільки вдалим, а книга користувалася таким великим успіхом, що 1599 р. вона була видана вдруге.

⁹ Červenka M., Blahoslav J. Česká přísloví / K vydání připravil J. Spilka.— Praha, 1970.— S. 8.

Збірка XVII ст. Яна Амоса Коменського. Велике значення для розбудови чеської пареміології мала діяльність Яна Амоса Коменського. Він переконував сучасників, що наука має приносити користь народові, а не залишатися в рамках латинських фоліантів, зрозумілих вузькому колу освічених людей. А тому закликав відкласти латину та йти в народ поширювати свої знання рідною мовою. З цією метою Коменський узявся за створення великого латинсько-чеського словника «*Thesaurus linguae Bohemicae — Poklad jazyka českého*». Проте повною мірою зосередитися на прислів'ях Я. А. Коменському вдалося лише у праці «*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*», яка, однак, за життя автора так і не була видана. Понад двісті років рукопис пролежав у польському Лешно, де 1841 р. разом з іншими матеріалами Я. А. Коменського його відкрив Я. Пуркіне.

Уперше «*Moudrost starých Čechů...*» побачила світ 1849 р. разом із відомою працею Я. А. Коменського «*Didaktika*» накладом Чеського національного музею. Наступні перевидання були здійснені у 1872, 1901, 1920 та 1954 роках. До матеріалів збірки Коменського ми звертаємося за виданням 1954 р., підготовленим за рукописом, що нині зберігається у фонді Національного музею в Празі.

Першим дослідником рукопису Я. А. Коменського був літературний критик Ян Вацлав Новак. Як відомо, назва збірки мала кілька варіантів. Я. А. Коменський вибирав між «*Moudrost předků národa českého*» та «*Moudrost starých Čechů*». На титульній сторінці рукопису рукою Коменського було написано: «*Že i našim předkům Pán Bůh dal moudrost*»¹⁰. Судячи з бібліографічних даних першого видання 1849 р., книга вийшла під назвою «*Prisloví, čili moudrost starých předků* (курсив наш.— *Л. Д.*) za zrcadlo vystavená potomkům». Через те, що оригінал титульної сторінки на сьогодні втрачений, неможливо судити, яку назву своїй збірці дав сам Я. А. Коменський і чи взагалі він встиг це зробити. Ф. Свейковський, який також вивчав рукопис, зазначає, що він не містив слідів остаточної підготовки до друку. Про це свідчили записи, зроблені власною рукою Я. А. Коменського, заміни компонентів прислів'їв, їх переміщення в інші тематичні групи, стилістичні правки. Традиційно відома сьогодні назва «*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*» фігурує в каталожних записах з 1901 р. Не виключено, що таку редакцію з патріотичних міркувань запропонував саме Я. В. Новак. Мотивом для цього міг послужити аргумент, що основним джерелом для Я. А. Коменського були тексти чеського походження, хоч у збірці багато прислів'їв з інших мов.

У літературній спадщині Я. Коменського ми не знайдемо посилань на джерела, якими він користувався при укладанні своєї збірки. Ці питання вивчали Я. В. Новак і В. Флайшганс. Дослідження показали, що Коменський використав матеріали збірок XVI ст.: невідомого автора «*Knížky rýmovní*» (1580), Якуба Срнеця (1582 р.), Даниїля Адама з Велеславіна. Крім того, він залучив польські прислів'я (зі збірки С. Рисинського), латинські, німецькі, цитати з Біблії.

Я. А. Коменський по-новому організував матеріал своєї збірки. Це був не лише перелік, типовий для попередніх праць, а перша спроба тематичної класифікації. Прислів'я були розподілені на чотири розділи:

1. Про природу, метали, рослини, звірів: *Proti proudu plovati; Ne vše zlato, co se třpyti; Strom jednou ranou nepadá; Vlk leže netyje.*
2. Про людське ремесло: *Dal se bez vesla na moře; Jak zapřáhl, tak jede; Na jedno jsou kopyto; Komu se chce tancovati, tomu snadno pískati.*

¹⁰ Svejkovský F. Předmluva k vydání: Komenský J. A. Moudrost starých Čechů: za zrcadlo vystavena potomkům.— 4-e vyd.— Praha, 1954.— S. 23.

3. З історії: *Saul mezi proroky; Nepodarily Absolon; Vredovity Lazar; Mistr Nouze naucil Dalibora housti.*

4. З літератури, через яку мудреці описували людські вчинки: *Beran vlku vodu kali; Kráva muškátu rozumí; Hlava bez mozku.*

Така класифікація впливала з розуміння автором суті пареміологічного матеріалу: «паремії — це прислів'я, що походять з усяких відомих речей і призначені для формування в нас розважливості й обережності в житті й людських стосунках»¹¹. Коротку вступну частину до збірки Я. А. Коменський назвав «*Prírovidky co a k čemu jsou a odkud se berou*» («Прислів'я: що це таке, для чого вони і звідки беруться»). У ній він дає передусім визначення поняття прислів'я, в основі якого — метафоричне оформлення думки: «Прислів'я або приповідки — це якийсь короткий і влучний вислів, у якому одне говорить, а інше розуміється, тобто слова звучать про якусь зовнішню, тілесну, відому річ, під якою розуміється щось внутрішнє, духовне, менш знайоме чи відоме»¹².

Я. А. Коменський не записував матеріал лише тому, що прагнув зберегти «мудрість предків», він хотів використати його для сучасного життя, передусім з виховною метою. Його увагу привертати лише ті вислови, в яких відображалися праведні основи людського життя й поведінки, або на прикладі яких він міг показати порушення цих засад. Характер правил визначався християнським поняттям моралі, яка мала надчасові приписи, незмінні й чинні для всіх, незалежно від будь-яких життєвих умов чи обставин.

Збірка Я. А. Коменського «*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*», хоча й побачила світ лише в середині XIX ст., стала у слов'ян першою справжньою працею цього жанру і великим предметом гордості чехів: «Наш Коменський у XVII ст., коли інші народи навіть не мріяли про систематичне видання прислів'їв, таку працю підготував»¹³. У цьому контексті не можна не згадати твердження українських дослідників, що «перші спроби фіксації одиниць паремійного фонду української мови припадають на XVI ст.»¹⁴ За іншими, більш вірогідними даними, перші рукописні пареміографічні збірки східнослов'янського фольклору, що дійшли до нас, належать до другої половини XVII і початку XVIII століть, найдавніша з них — «Приповісті посполиті» Климентія Зіновієва (кінець XVII ст.) — «видатна культурна подія на українських землях того часу»¹⁵.

Праця Я. А. Коменського «*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*» послужила надійним підґрунтям для чеських збірок прислів'їв і приказок, які укладалися у XIX ст.

Збірка 1804 р. Йозефа Добровського. Й. Добровський уперше пов'язав розвиток літератури з розвитком національної мови, що значною мірою вплинуло на думку про те, іноземною (німецькою) чи чеською слід писати літературні твори. Саме на основі давніших видань з метою стабілізації чеської літературної мови, зміцнення ролі рідного слова звернувся Й. Добровський до чеських прислів'їв.

¹¹ *Komenský J. A. Moudrost starých Čechů: za zrcadlo vystavena potomkům.*— 4-e vyd.— Praha, 1954.— S. 30.

¹² *Ibid.*— S. 29.

¹³ *Hanus J. Literatura příslovnictví slovanského a německého, či předchůdcové Fr. Lad. Celakovského v «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích».*— Praha, 1853.— S. 33.

¹⁴ *Скопненко О., Цимбалюк-Скопненко Т.* Паремії в мові перекладів Миколи Лукаша // Українська мова.— 2006.— № 4.— С. 25.

¹⁵ *Пазяк М.* Українські прислів'я та приказки : Проблеми пареміології та пареміографії.— К, 1984.— С. 21.

Праця «Českých přísloví sbírka» («Збірка чеських прислів'їв») була опублікована 1804 р. Вона перевидавалася лише один раз — 1963 року як сімнадцятий том академічного дев'ятнадцятитомного зібрання творів Й. Добровського. Незначний інтерес дослідників і видавців до цієї праці періоду раннього чеського Відродження пояснюється тим, що тривалий час вона сприймалася як маргінальна з-поміж іншого авторитетного наукового доробку Й. Добровського.

М. Герцман, упорядник видання 1963 року, увів до нього також рукописні матеріали з наукової спадщини вченого, які Й. Добровський мав намір додати до другого видання своєї збірки. На жаль, цей задум так і не був реалізований.

Усвідомлюючи роль прислів'їв як джерела розвитку і збагачення національного лексикону, Й. Добровський вирішив покласти в основу згаданої праці збірку старочеських прислів'їв Я. Срнеця з Варважова «Dictionaria seu proverbia Bohemica» (1582 р.). На жаль, матеріали найдавніших чеських збірок С. Флашки, М. Червенки і Я. Благослава, Я. А. Коменського були просто не відомі Й. Добровському на момент його роботи над власною збіркою. Словник Й. Добровського вийшов під назвою «Českých přísloví shírka. Po vydání Mistra Jakuba Srpce a Frantiska Ondřeje Hornýho vповně rozmnožená». Твору передували два епіграфи з так званої Далімілової хроніки: *Vřet každému srdce po jazyku světu, tobtó Хай у кожного б'ється серце за долю рідної мови, та прислів'я Кдо сі тала неважі, ро тпохи ат' небажі (Хто не цінує малого, хай не жадає великого)*. Водночас Й. Добровський збагатив видання не лише кількісно (з 642 у Я. Срнеця до 1500), а й якісно. Зокрема, зазначав джерело походження прислів'я, його значення і частоту вживання. Важливий новаторський аспект полягав також у тому, що Й. Добровський долучив матеріал із живої народної мови, який допоміг зібрати йому учень А. Пішелій і якого вчений вважав своїм співавтором.

У передмові до словника Й. Добровський подає бібліографічний огляд слов'янської пареміографії: називає друковані праці цього жанру іншими слов'янськими мовами. Серед іншого він згадує російське «Собрание 4291 древних пословиц» 1787 р.

Щодо походження чеських прислів'їв, то в передмові Й. Добровський наголошує, що частина з них була освоєна з латини ще старочеською мовою: «Чехи вже давно влучно й дотепно перекладали латинські прислів'я, як наприклад, *Bůh vysoko, král daleko*, відоме і росіянам (*Бог високо, а царь далеко*), згідно з латинським *Deus in altis habitat, rex procul equitat*»¹⁶. Добре володіючи латинською мовою, Й. Добровський легко визначав латинські прототипи чеських прислів'їв: *Kdo chce pokoji, hotov se k boji — Si vis pacem, para bellum* (*Хочеш миру — готуйся до війни*); *Co mnoho, to priliš — Ne quid nimis* (*Що занадто, те не здорово*); *Co strážlivý na srdci má, to se opilému na jazyku vypukne — Quod in animo sobrii, id est in lingua ebrii* (*Що у тверезого на умі, то у п'яниці на язичі*); *Kuře ucí slepici — Sus Minervam* (*Яйця курку вчать*) та ін.

Текстологічний аналіз списку Й. Добровського дозволяє перекоонатися, що багато чеських прислів'їв, відомих у сучасній чеській мові, походить щонайменше з XVI ст. Серед них, зокрема, такі, як *Ani slepice darmo nehrabe* (*Навіть курка даремне не гребеться*); *Blázen kdo dává, blázen kdož nebere* (*Дурний, хто дає, ще дурніший той, хто не бере*); *Chudoba cti netratí* (*Бідність не порок*); *Jaka matka, takova Katka* (*Яка мати, такі й дітки*); *Každý sobě stěstí kuje* (*Усяк сам собі долю*

¹⁶ Dobrovsky J. Spisy a projevy. Sv. XVII: Českých přísloví shírka / K vydání připravil M. Herman.— Praha, 1963.— S. 31.

кує); *Kdo chce s vlky býti, musí s nimi vyti* (З вовками жити — по-вовчому вити) та багато інших.

З усної народної творчості, за Й. Добровським, беруть початок прислів'я *Kde se kdo zrodí, tam se i hodi* (Де народився, там і згодився); *Najedený hladověti nevěří* (Ситий голодному не вірить); *Člověk miní, pán Bůh mění* (Людина планує, а Бог переплановує); *Co se doma navaří, má se doma snísti* (Не виносити сміття з хати).

Інші чеські прислів'я, що традиційно вважалися народними, як з'ясувалося, створені майстрами художнього слова — письменниками-гуманістами XVI–XVII ст., зокрема В. Я. Росом (*Slibům se blázni raduji* — Дурень думкою багатіє); Д. Адамом з Велеславіна (*Lepší vrabec v rukou nežli čáp na střeše* — Крапце синиця в руках, ніж журавель у небі) тощо.

Один із поширених прийомів у пареміології — каламбурне обігрування значення слів. Він був відомий ще письменникам античної доби і, як засвідчує паремійний матеріал XVI ст., активно поширився на чеському мовному ґрунті, пор.: *Umřel Darmodej, nastal Kupsobě*; *Co nasporil Stejskal, to utratil Vejskal*; *Nedluž se u Zakusila, oplatíš zase Musila*; *Kdyby nebylo kadyby, nebylo by chyby*.

Й. Добровський бачив не лише багаті експресивно-стилістичні можливості прислів'їв. Він цінував їх філософський зміст, напр.: *Páni se rvou, sedláci nastavte vlasů* (Пани б'ються, мужики, підставляйте чуби); *Krkavci sobě litají, holubi vážnou v lěkářích* (Яструби літають на свободі, голуби сидять у клітках), наголошував на їх багатофункціональності та дидактичному потенціалі. Однією з причин, що спонукала Й. Добровського взятися за перевидання збірки прислів'їв Я.Срнеця, була необхідність «сотнями роздавати її у школах»¹⁷.

Зацікавлення дослідника прислів'ями тривало й після публікації збірки 1804 р. Він вивчав давніші тексти, чеську літературу періоду гуманізму і робив численні виписки, мріючи здійснити нове, доповнене видання. Одним із основних принципів, яким керувався Й. Добровський, була точність цитування. Уважне ставлення до текстів і джерел пов'язане з прагненням дослідника з'ясувати первісне значення образного вислову. Усвідомлюючи, що саме образність може вплинути на розуміння паремії, Й. Добровський часто подавав його тлумачення, напр.: *Má se jako ryba ve vodě* — «blaze» (Живе, як риба у воді — «дуже добре»); *Kuj má dva konce (kdo ví, komu se zdáří)* — Палиця має два кінці (тобто, не відомо, кому пощастить); *Jak jsem koupil, tak prodávám* (Pověděl jsem vám to, což jsem slyšel) — За що купив, за те й продаю (Я сказав вам те, що почув).

Не виключено, що Й. Добровський хотів розширити друге видання своєї збірки прислів'ями інших слов'янських народів, що зробив після нього Фр. Л. Челаковський. На користь цієї версії свідчить те, що у своїх періодичних виданнях «Славін» (Slavín) 1806 р. та «Слованка» (Slovanka) 1814 р. він опублікував відповідно російські¹⁸ й сербські прислів'я.

Праця вченого над літературними збірками, як чеськими, так і латинськими, німецькими, сербськими, російськими, вплинула на тогочасні погляди щодо еволюції чеських прислів'їв. Фіксує одне й те саме прислів'я з різних джерел і в різних варіантах, Й. Добровський, власне, заклав основи порівняльної пареміології. Добре відомі в сучасному чеському культурному просторі, вони виявляють паралелі також в українській мові, причому в багатьох випадках як повні

¹⁷ Ibid. — S. 29.

¹⁸ Докладніше про це див. у праці: Даниленко Л. І. Русские пословицы в «Славине» Й. Добровского и дальнейшая их судьба в чешской паремииологии // *Phraseologische Studien. Dynamische Tendenzen in der slawischen Phraseologie* / Red. D. Balakova, H. Walter. — Greifswald, 2010. — S. 99–106.

еквіваленти, пор.: *Vlka míní a vlk za hutny* — Про вовка промовка, а вовк і в хату; *Pravda oči kole* — Правда очі коле; *Kdo maže, ten jede* — Не підмажеш, не поїдеш; *Není všecko zlato, co se třpytí* — Не все те золото, що блищить; *Žáden bez práce není koláče* — Хочеш їсти калачі, не лежи на печі і под.

Аналіз праці Й. Добровського «*Českých přísloví sbírka*» дає змогу визначити її історичне значення. Воно полягає насамперед у введенні в пареміологію матеріалу з багатьох давніх літературних джерел, критичній оцінці самобутності чи залежності цього матеріалу від іноземних зразків (латинських, німецьких та ін.), зверненні до порівняльного методу дослідження. Інакше кажучи, усе це заклало початки чеських наукових пареміологічних студій.

Збірник Й. Добровського виявився єднальною ланкою між традицією збирання прислів'їв, що йшла від збірки XVII ст. «*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*» Я. А. Коменського, і новою традицією, яка у XIX ст. втілювалася в монументальній праці Ф. Л. Челаковського «*Mudroslovní národu slovanského ve příslovích*».

Збірка 1852 р. Франтішека Ладислава Челаковського. Серед усіх чеських авторів, хто вивчав, збирав і видав прислів'я і приказки, найбільший науково-практичний внесок зробив Франтішек Ладислав Челаковський, автор «Мудрослів'я народу слов'янського у прислів'ях». Титульний лист збірки мав назву: *Mudroslovní národu slovanského ve příslovích. Připojena jest sbírka prstonárodních českých porekadel. Uspořádal a vydal Frant. Lad. Čelakovský. V Praze, 1852. V kommissi u Frantiska Řivnáče.* Над збіркою, що вперше побачила світ незадовго до смерті автора, Фр. Л. Челаковський працював майже тридцять років. Ідея такої роботи виникла не спонтанно. Будучи одним з головних ідеологів чеського романтизму, Фр. Л. Челаковський зосереджувався на вивченні усної народної фольклорної культури, побуту і звичаїв. На народознавчі студії Фр. Л. Челаковського мали вплив Й. Добровський і В. Ганка, які звернули його увагу на слов'янські народні пісні, що їх згодом Фр. Л. Челаковський зібрав і видав у трьох томах 1822, 1825, 1827 років. Задумуючи новий всеслов'янський пареміологічний проект, Фр. Л. Челаковський уже здобув чималий досвід і добре знав матеріал.

Про намір видати слов'янські прислів'я й приказки читаємо в листі Фр. Л. Челаковського від 24 червня 1828 року до друга-літератора Йозефа Власіміла Камарита:

«Я хочу за зразком слов'янських народних пісень видати збірку найкращих слов'янських прислів'їв їхніми оригінальними мовами і з чеським коментарем. У мене вже багато зібрано, виписано, розподілено. Але спосіб, яким досі прислів'я видавалися (за алфавітом), мені не подобається, і я думаю, хоча це мені коштуватиме немалих зусиль, розставити їх за змістом так, щоб вони, як одне ціле, створили завершену картину про філософію, мораль, розум, дотепність тощо нашого народу. Чесно кажучи, я дуже задоволений і втішений слов'янськими прислів'ями; багато з них такі влучні, такі глибокодумні, що й справді, особливо при доброму укладанні, проллють світло одне на одне та принесуть слов'янським народам не меншу славу, ніж пісні.

Я маю намір так упорядкувати матеріал, щоб вибрати по 600–800 зразків з кожної мови — чеської, польської, російської, сербської, і щоб уся збірка включала 2000–3000 одиниць. Що можна буде знайти з хорватської, лужицьких мов і т.д., теж додаю. Крім цієї праці, я б хотів у майбутньому доповнити наші чеські прислів'я, аби з цього колись виник найповніший словник. У мене вже є багато подібних матеріалів як власних, так і одержаних з різних інших місць; і зараз я тебе дуже прошу, щоб <...> ти записував усі прислів'я, а коли читаєш якусь чеську книжку, також про них не забував, бо мало в якій із наших стародавніх книг прислів'я немає»¹⁹.

¹⁹ Korrespondence a zápisky Frant. Ladislava Čelakovského. I. Dopisy z let 1818–1829 / Vyd. Fr. Bílý. — Praha, 1907. — S. 362.

Перші зразки прислів'їв і приказок, що мали ввійти в майбутню збірку, Фр. Л. Челаковський видрукував у журналі «Časopis Českého museum» у статтях: «Slovanská přísloví» (1837); «Kalendárik z přísloví slovanských» (1850); «Slovanská právnícká přísloví» (1851). У числі за 1837 р. Фр. Л. Челаковський сформулював теоретичні положення пареміологічної науки, які можна вважати нарисом майбутньої передмови до збірки: що таке прислів'я, приказка, їх джерела, особливості структури збірок, з якими він працював. Фр. Л. Челаковський першим у чеській пареміологічній лексикографії почав розрізняти прислів'я і приказки і присвятив їм окремі самостійні частини. Причому після видання «Mudrosloví...» він планував повернутися до чеських приказок і видати їх окремою збіркою.

Щодо суті прислів'я автор висловлювався так: «За внутрішнім характером більшість прислів'їв поділяються на дві головні групи: а) це правила, за якими слід діяти, щоб одержати тілесну або душевну користь; б) це набуті судження, що впливають зі спостережень над усвідомлюваним та ірраціональним змістом предметів. Ці дві властивості, однак, не достатні для утворення прислів'я. Головне, я вважаю, щоб вислів, узятий з потоку практичної мудрості, своєю узагальненістю міг бути спрямований на конкретний випадок, тобто аби прислів'я щось виокремлювало, але водночас було всезагальним, до всіх подібних випадків знову прилягало»²⁰.

Приказки, вважає Фр. Л. Челаковський, хоча зовні чимось нагадують прислів'я, за внутрішньою структурою відрізняються від них. Вони індивідуалізують поняття, що виражає дію, предмет або його властивість і займають проміжну позицію між прислів'ями й мовними зворотами (фразеологізмами в їх сучасному розумінні), напр.: *zaváditi o něco řeči — zaváditi o svůj krajíc — lepší za svým krajícem, než za cizím pecnem*. Причому якщо прислів'я, на думку Фр. Л. Челаковського, можуть вільно переміщатися з однієї говірки в іншу, навіть з однієї мови в іншу, то для приказок і мовних зворотів це неможливо: «вони цілком втрачають свій звук, як тільки чужа рука до них доторкнеться»²¹.

Отже, Фр. Л. Челаковський узявся за укладання прислів'їв усіх слов'янських народів, щоб поставити «храм простонародної практичної мудрості». Вибір матеріалу ґрунтувався переважно на найдавніших збірках і переслідував головну мету: показати високі моральні якості слов'ян, якими вони не поступаються перед іншими європейськими народами, і тим самим додати гордості своєму народові як частині європейського слов'янства. Образ практичної слов'янської народної філософії Фр. Л. Челаковський будував на прислів'ях, які виражали погляди простої сільської людини, а відтак актуалізували вияви «народного духу».

На жаль, ми не можемо судити про ті українські джерела, якими користувався Фр. Л. Челаковський при укладанні «Mudrosloví...», бо сам він ніде про них не згадував. Наведемо тут хоча б кілька українських прикладів, які автор включив у свій словник з ремаркою *т.р.* «малоруське» (подаємо їх за нормами сучасної української літературної мови): *Богу молись, а дідька не дразни; Боже, поможи! — А ти, небожже, не лежи; Дитина не плаче, мати не чує; Який хто до Бога, такий і Бог до нього; Кривого дерева у лісі найбільше; Свій свояка бачить здалека; Варона вороні очі не виклює; Подарунок без штанів ходить; Хто дбає, той має; Сім літ маку не родило — та голоду не було; Куди голка, туди й нитка; Панська ласка до порога та ін.* Введення у збірку Фр. Л. Челаковського «Mudro-

²⁰ Čelakovský Fr. L. Slovanská přísloví // Časopis Českého museum.— 1837.— R. 11.— S. 292–293.

²¹ Ibid.— S. 295.

sloví národu slovanského ve příslovích» українських прислів'їв мало важливе значення. З одного боку, це відповідало головній ідеї автора — проілюструвати «слов'янський дух», глибину, розум і винахідливість слов'янської народної філософії, що не поступається європейським зразкам. З другого, — сприяло ближчому знайомству двох слов'янських культур (чеської й української), їх зближенню на спільному духовному ґрунті.

Говорячи про значення збірки Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» для чехів, можемо твердити, що вона більшою мірою, ніж попередники, познайомила їх з багатогранним образним словом інших слов'янських народів, але водночас мала й недолік. Він полягав у тому, що значну частину паремій Фр. Л. Челаковський переклав на чеську мову з інших слов'янських мов (польської, російської тощо), які потім асимілювалися в чеській в усному і писемному варіантах і ускладнили в подальшому їх авторизацію.

Підсумовуючи аналіз збірки Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích», необхідно зазначити, по-перше, що це один з кульмінаційних творів чеського романтизму з його культом народної словесності, самотньої народної філософії, чистої душі й нерозбещеної моралі. По-друге, з часу публікації «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» — це найбільша, монументальна, єдина у своєму роді праця з порівняльної пареміології кількох слов'янських мов і частковими паралелями з багатьох неслов'янських мов. Цією працею збирання прислів'їв у Чехії вважається фактично завершеним. Після «Mudrosloví...» вийшла друком лише одна велика двотомна збірка чеських прислів'їв В. Флайшганса, але за своєю концепцією вона відрізнялася від праці Фр. Л. Челаковського.

Дослідження 1911–1913 рр. Вацлава Флайшганса. Після збірки Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» найбільшою працею в історії чеської пареміографії мав стати грандіозний проект Вацлава Флайшганса «Česká přísloví. Sbírká přísloví, průpovědi a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku», у якому автор задумав опрацювати матеріал усіх рукописних і друкованих джерел, починаючи з XIV ст. і до сучасності. Вона побачила світ 1911 р. (літери А–N) і 1913 р. (літери О–Z). Як і належить серйозній науковій праці, її передмова починається оглядом бібліографії збірок прислів'їв і приказок усіх європейських народів.

Хвалебний відгук отримала українська фольклористика: «Найкращу бібліографію серед слов'янських народів досі мають малороси. Крім більш ранніх праць Пипіна і Сумцова, цільне місце посідає докладний твір Б. Д. Грінченка “Література українського фольклору (1777–1900)”, що вийшов у Чернігові 1901 р.»²². В. Флайшганс відмітив також велику працю І. Я. Франка «Галицько-руські народні приповідки», непересічне значення якої вбачав у тому, що «це збірка матеріалів головним чином з народних уст, доповнених польськими, російськими, німецькими та іншими паралелями, часто з подачею пояснень про походження прислів'їв, майже зовсім без залучення книжних джерел; зі списком місць, де збирався матеріал (майже двісті сіл і містечок) та списком основних іноземних збірок»²³.

Від огляду бібліографічних розвідок В. Флайшганс переходить до аналізу окремих збірок прислів'їв і приказок, причому лише тих, які мають значення для дослідження паралелей з чеськими прислів'ями. Грецькі першоджерела він не

²² Flajshans V. Česká přísloví. Sbírká přísloví, průpovědi a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku.— Příslloví staročeska.— Praha, 1911.— S. IV.

²³ Ibid.— S. XI.

вважає за доцільне згадувати, «бо навіть Біблія була нашим предкам відома з латинських перекладів».

У середні віки головним джерелом прислів'їв і приказок В. Флайшганс називає Біблію, зокрема притчі царя Соломона, перекладені старочеською мовою.

Розмірковування про виникнення чеських прислів'їв, вважає В. Флайшганс, мало б ґрунтуватися на розборі саме слов'янських прислів'їв, але для отримання об'єктивних даних дослідник повинен спрямувати свою увагу на захід, відпускаючи там зразки й типові моделі. У слов'янських прислів'ях чітко виявляються два культурних світи, що розділили колись єдине слов'янство на дві культурні області: східно-візантійську й латино-німецьку.

Таким чином, на підставі дослідження пареміологічних джерел різних мов В. Флайшганс зробив такий головний висновок: «Чеські прислів'я — можемо сміливо сказати — своєю формою і матеріалом заявляють про свою спорідненість із західними. Вони утворюють (разом з польськими, словацькими, сербо-лужицькими, кашубськими і т. д.) одну велику родину з германськими і романськими прислів'ями. <...> Лише незначна частина чеського походження, але й ця частина запозичена з германського і романського приказкового фонду. Питомо чеські прислів'я виникали тим самим шляхом, що й західноєвропейські»²⁴.

Завдання своєї праці В. Флайшганс убачав не лише в тому, щоб зібрати весь доступний матеріал з друкованих і рукописних пам'яток, а й через паралелі з латинської та германських мов показати спорідненість з ними чеських прислів'їв. Зв'язок чеських прислів'їв зі слов'янськими автор свідомо обмежив на прикладах з польської, словацької і двох серболужицьких мов. Книжні сентенції до реєстру словника не залучалися, зате він містить найбільше зразків старочеської мови.

Авторська концепція цієї праці полягала в тому, щоб у першому томі подати чеські прислів'я, походження яких сягає не пізніше XV ст. Перший том складався з двох книг. Другий том, який, на жаль, так і не був підготовлений, мав містити матеріал пізнішого періоду і реєстр усіх прислів'їв, що повинні були ввійти у двотомник.

Праця виходила окремими зошитами і відразу справила враження ґрунтовного дослідження. Так, 1909 року в рецензії на перший зошит Й. Пата писав: «цей твір має епохальне значення і позачасову значущість»²⁵. За законом жанру, рецензент звернув увагу на її певний недолік: укладач найчастіше вдається до порівнянь чеських одиниць з польськими, бажаючи продемонструвати тісні зв'язки двох народів, але порівняльний аспект був би значно поглиблений, якби автор звернувся до збірки І. Франка, у якій він знайшов би чимало паралелей²⁶.

Не зайвим буде додати думку видатного знавця чеської мови Павла Айснера: «Ця книга належить до таких, за яку її автор у порядному культурному товаристві заслужить повагу і славу»²⁷.

Збірки чеських паремій XX — початку XXI ст. Після публікації словника В. Флайшганса в чеській пареміографії на багато десятиліть настала перерва. Чеські дослідники висловлювалися про потребу нової великої праці на зразок польської чотиритомної «Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich» (1969–1978) за ред. Ю. Кржижановського, однак ніякої подібної праці

²⁴ Ibid.— S. XVI.

²⁵ Pata J. Česká přísloví. Sbírká přísloví, průpovědí a porekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku / Sebr. prof. dr. V. Flajshans // Slovanský přehled.— Praha, 1909.— R. 12. Č. 2–3.— S. 138.

²⁶ Ibid.— S. 139.

²⁷ Eisner P. Chram i tvrz. Kniha o cestě.— Praha, 1992.— S. 150.

вже створено не було. Хіба що можна згадати невелику добірку К. Крауса²⁸, яка вирізняється цікавою передмовою Карела Чапека.

Проміжну позицію серед збірок, умовно об'єднаних поняттям «мудрослів'я», зайняла праця Я. Заоралека «*Lidová rčení*» 1947 р., що репринтним способом перевидавалася у 1963, 1996, 2000 роках. У ній майже немає прислів'їв, але є народні приказки, стійкі словосполучення і порівняння — всі ті одиниці, які в чеській мові об'єднані поняттями «*pořekadlo*», «*rčení*», «*úsloví*», «*sousloví*», «*frazéma*», «*obraty*» і под., напр.: *Vědět, kde nás bota tlačí; Sedět na dvou židlich; Čeká, až tu pečený pták vletí do huby; Horí mu půda pod nohama; Je to devátá voda z hrušek; Mluvit, co slina na jazyk přinesla; Delat něco tak, aby se vlk nažral a koza zůstala celá; Byt v Římě a papeže nevidět* та ін.

Надійшла джерельна база, ґрунтовна розробка словникової статті, інформація про походження усталеного вислову забезпечили Я. Заоралекові видання солідної праці, яка й нині не втратила свого наукового значення. Проте її не можна вважати новою лексикографічною працею, бо зібраний у ній матеріал цілком ґрунтувався на старих джерелах.

Чергова спроба збирання й вивчення чеських прислів'їв припадає на кінець ХХ ст. У рамках міжнародного німецько-чеського проекту «Діалог у світі людей і машин», метою якого було визначення сучасного пареміологічного мінімуму чеської мови, над збиранням матеріалу працювали чеський етнограф Д. Біттнерова і німецький лінгвіст Ф. Шиндлер. Майже через сто п'ятдесят років після «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*» Фр. Л. Челаковського чеське суспільство одержало новий словник, який у результаті польових досліджень репрезентував сучасний репертуар чеських прислів'їв²⁹.

Дослідження Д. Біттнерової і Ф. Шиндлера дало підстави відповісти на запитання, наскільки прислів'я інших слов'янських народів, які Фр. Л. Челаковський ввів у свій словник «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*» в середині ХІХ ст., були освоєні чеським народом упродовж майже ста п'ятдесяти років і чи справдилася романтична мрія Фр. Л. Челаковського про слов'янську перевіральну єдність.

Наприкінці ХХ ст. — на початку ХХІ ст. чеська лексикографія збагатилася цілою низкою збірок прислів'їв і приказок, різних за змістом, обсягом і призначенням³⁰.

Чільне місце в чеській лексикографічній практиці завжди займали словники латинських прислів'їв, приказок, приповідок, ідіом і сентенцій. До праць у цій галузі належить кілька нових сучасних енциклопедичних видань з чеськими паремійними відповідниками, відомостями про авторів цитат, реєстрами ключових слів, алфавітними покажчиками чеських перекладів.

Нарешті, слід зазначити, що з'явилися нові перекладні словники прислів'їв, які включають по кілька слов'янських мов, переважно польську, російську, болгарську. Так, колективна праця³¹ чеських і польських колег презентує дев'ять мов — чеську, польську, російську, англійську, німецьку, французьку, італійську, іспанську, латинську. На жаль, української серед них немає, а тому укла-

²⁸ Kraus K. *Ceska přísloví*. — Praha, 1931. — 98 s.

²⁹ Bittnerová D., Schindler F. *Ceska přísloví. Soudobý stav konce 20. století*. — Praha, 1997. — 315 s.

³⁰ Див., напр.: Plachetka J. *Velký slovník citátů a přísloví*. — Praha, 1996. — 401 s.

³¹ Świerczyński A., Świerczyńska D. *Slovník přísloví v devíti jazycích / České ekvivalenty* E. Mrhacova. — Praha, 2008. — 303 s.

дання двомовних і багатомовних збірок українських паремій є актуальним завданням вітчизняної славістики.

Отже, аналіз паремійного фонду чеської мови дозволяє запропонувати таку періодизацію чеської пареміографії:

XIV – поч. XV ст. — збірка Сміла Флашки «Incipiunt proverbialia Flassconis, generosi domini et baccalarii Pragenses». Видана 1827 р.

1580 р. — «Knížka Rymovní» невідомого автора.

1582 р. — збірка Я.Срнеця з Варважова «Dictionaria seu proverbialia Bohemica, ad phrasim Latinorum accommodata atque per centurias quondam in usum scholae private distributa».

Кін. XVI ст. — збірка М. Червенки і Я. Благослава «Adagia seu paraemiae ac sententiae selectissimae, vere lumina orationis». Видана 1829 р.

? 1630 р. — збірка Я. А. Коменського «Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům». Видана 1849 р.

1804 р. — збірка Й. Добровського «Českých přísloví sbírka. Po vydání Mistra Jakuba Srnce a Františka Ondřeje Hornýho vnově rozmnožená».

1852 р. — збірка Фр. Л. Челаковського «Mudroslovi národu slovanského ve příslovích. Připojena jest sbírka prstonárodních českých pořekadel».

1911–1913 pp. — збірка В. Флайшганса «Česká přísloví. Sbírká přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku».

1947 р. — збірка Я. Заоралека «Lidová řeč».

1997 р. — збірка Д. Бітнерової, Ф. Шиндлера «Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století».

L. I. DANYLENKO

CZECH PAREMIOGRAPHY FROM THE ORIGINS (14TH CENTURY) TO MODERN TIME

The article is dedicated to the basic stages of research, lexical and graphical description of paremic units of Czech language. Srnc, Chervenka and Blagoslav, Komensky, Dohrovsky, Chelakovsky, Fleishhans, Schindler paremiologic works are characterized in the article. Czech paremiography division into periods is suggested.

Key words: czech language, paremiology, paremiography.

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНІ СУПЕРЕЧКИ НАВКОЛО ДУНАЙСЬКОЇ ЛАТИНИ ТА РОМАНСЬКОГО КОНТИНУІТЕТУ В РУМУНСЬКОМУ ЕТНО- І ГЛОТОГЕНЕЗИ

У статті в діакронії висвітлено історико-лінгвістичну дискусію навколо проблеми походження румунського народу, його безперервного проживання (континуїтету) в карпато-дунайських землях протягом тисячолітнього великого переселення народів, ролі субстратно-суперстратних чинників у формуванні румунської мови як розмовної латинської на південь і на північ від Дунаю.

Ключові слова: румунська мова, дунайська латина, континуїтет, субстрат, суперстрат.

Як відомо, румунська мова — це розмовна латинська мова, що розвинулася під дією внутрішніх мовних чинників на північному сході колишньої Римської імперії та внаслідок взаємодії (мовних контактів) із мовами фракійських аборигенів (дакійський¹ субстрат) і слов'янських, тюркських, угорського й грецького етносів (суперстрат). Видатний румунський мовознавець А. Росетті у фундаментальній «Історії румунської мови» подає таке генеалогічне визначення румунської мови: «Румунська мова є розмовною латинською мовою, що постійно вживалася у східній частині Римської імперії, охоплюючи романізовані дунайські провінції (Дакія, Південна Паннонія, Дарданія, Верхня і Нижня Мезія) з моменту проникнення латинської мови в ці провінції й до наших днів»². На позначення місцевого варіанта латинської мови, якою розмовляли в античності в римських провінціях Мезія і Дакія і з якої розвинулися румунські діалекти на північ (дакорумунський у Дакії — це, власне, сучасна румунська мова) і на південь від Дунаю (арумунський, або македонорумунський, мегленорумунський, істрорумунський на півострові Істрія в сучасній Хорватії, недалеко від італійського міста Трієст), у румунській лінгвістиці другої половини ХХ ст. створено синтагму *latina dunăreană* «дунайська латина» (іноді також уживаються як синоніми *latina orientală* «східна латина», *latina balcanică* «балканська латина», що не

¹ Давні греки називали ці фракійські племена індоевропейського походження гетами, римляни — даками, що усталилося в науці (див.: *Pop I.-A. Românii și România*.— București, 1998.— Р. 15). Писемних пам'яток дакської мови не збереглося, зафіксовано лише кілька власних імен та назв медичних рослин (див.: *Frâncu C. Geneza limbii române și etnogeneza românilor*.— Ed. a 2-a, rev.— București, 1999.— Р. 7–8).

² *Rosetti Al. Istoria limbii române. I. De la origini pînă la începutul secolului al XVII-lea*.— Ed. definit.— București, 1986.— Р. 75.

зовсім виправдано), які усталилися завдяки ґрунтовним працям Х. Міхеєску³ та Я. Фішера⁴.

Процес романізації дунайських провінцій розпочався на зламі I ст. до н. е. — I ст. н. е., коли римляни захопили Добруджу й вийшли до Дунаю, де протягом I ст. н. е. створили провінції Верхня і Нижня Мезія (Moesia Superior, Moesia Inferior; остаточно — 86 р.)⁵; саме на західне узбережжя Чорного моря до міста Томи, нині румунське місто Констанца, було вислано з Риму Овідія, який на заслання, забутий учорашніми друзями й шанувальниками, написав «Послання з Понту» (*Epistolae ex Ponto*) та «Скорботні елегії» (*Tristia*), блискуче перекладені українською мовою А. Содоморою, з відомими рядками «*Dones eris felix, multos puerabis amicos. Tempora si fuerint nubila, solus eris*» — «Доки ти будеш щасливим — у тебе буде багато друзів, а як надійдуть хмарні часи — ти залишишся самотнім». Завершився процес підкорення Дакії римським імператором Марком Ульпієм Траяном, який унаслідок двох воєн, що отримали назву Дакських (101–102 рр.; 105–106 рр.), розгромив війська дакських племен, на чолі яких стояв вождь Децебал, і оголосив Дакію римською провінцією. Колонізаторами Дакії були вихідці з різних закутків Римської імперії (Піренейського, Балканського й Малоазійського півостровів, Сирії та ін.), які розмовляли повсякденною латиною — *sermo vulgaris*, *sermo cotidianus*, *sermo castrensis*, *sermo provincialis* або *sermo rusticus*, що являла собою стилістичні варіанти латини бідних і середніх верств міст і сіл. Дакія перебувала під римським пануванням протягом 106–271 рр. На думку деяких учених, цього часу достатньо для асиміляції місцевого населення й для становлення румунського народу та його мови.

Дискусійним, зумовленим політичним чинником, в історіографії та класичній філології стало питання про те, чи залишилося в Дакії після дакських воєн місцеве романізоване населення і чи перебувало воно в Дакії після того, як римський імператор Авреліан під натиском вестготів вивів римську адміністрацію та легіони з Дакії на південь від Дунаю, де створив нову невелику провінцію, яку назвав так само Дакією (так звана Авреліанова Дакія). Суперечливим також є питання щодо території та хронології формування румунської мови, її особливостей порівняно з іншими романськими внаслідок субстратно-суперстратних впливів.

Передусім варто зазначити, що 212 р. у час правління імператора Каракали всі вільні мешканці Дакії набули римського громадянства⁶ з усіма правами. Пришвидшила процес романізації Дакії та Мезії й велика кількість колоністів, що прибула з різних провінцій імперії, особливо римських солдатів, які після 25-річної військової служби одружувалися з дакськими жінками й залишалися в

³ *Mihăescu H.* Limba latină în provinciile Dunărene ale Imperiului roman. — București, 1960. — 330 p.; *Mihăescu H.* La romanité dans le sud-est de l'Europe. — București, 1993. — 600 p.

⁴ *Fischer I.* Latina dunăreana. Introducere în istoria limbii române. — București, 1985. — 228 p.; *Lingviști și filologi evrei din România. Prezentare și antologie de Lucia Wald.* — București, 1996. — P. 298–331; *Enciclopedia limbii române. Coordonator: Marius Sala.* — București, 2001. — P. 313–316.

⁵ С. В. Семчинський зазначав: «Слід визнати, що романізація західної частини Мезії була більш інтенсивною, ніж у східній половині. Це частково пояснюється тим, що Нижня Мезія була тісно пов'язана з грецькими колоніями на західному узбережжі Понта Евксіньського, а також із Фракією, яка майже не зазнала романізації, бо тут значним був вплив грецького елементу» (*Семчинський С. В.* Лексичні запозичення з російської та української мов у румунській мові. — К., 1958. — С. 12).

⁶ *Civis romanus sum* «я — римський громадянин» — ця загальноживана юридична формула в античну епоху гарантувала римському громадянину недоторканість під час перебування за межами Риму, підтверджувала його громадянські права.

Дакії, а їхні діти ставали римськими громадянами й послуговувалися в офіційному спілкуванні латинською мовою. Саме військовики відігравали вирішальну роль у романізації Дакії. На підтвердження того, що понад 60 тис. римських солдатів осіли в Дакії, наводять той факт, що лише в румунській мові лат. *veteranus* «солдат, який завершив свою військову службу» трансформувалося в *bătrîn* «старий, стара людина», у той час як у решті романських мов це поняття походить від лат. *vetus, veteris* > фр. *vieux*, іт. *vecchio*; у румунській мові слово *vechi* зазвичай уживається з неістотами: *casă veche* «давній будинок», *vin vechi* «старе вино»⁷, але, скажімо, *femeie bătrână* «стара жінка», а не **femeie veche*⁸.

Понад два століття історико-лінгвістична дискусія навколо проблеми походження румунського народу та його проживання в карпато-дунайських землях протягом тисячолітнього великого переселення народів стала однією з найгостріших в усій європейській медієвістиці. У праці «Історія» пізньовізантійський учений Л. Халкоконділ (XV ст.) висловлює сумнів щодо появи на території тодішніх трьох середньовічних румунських феодальних держав — Țara Românească «Румунська країна (Волощина)», Țara Moldovei «Молдова» та Principatul Transilvania «Принципат Трансильванія», відомий у слов'янських джерелах як Семиграддя, — людей з римською мовою й римськими звичаями. У XVII–XVIII ст. на сторінках румунських хронік Г. Уреке⁹ та М. Костіна¹⁰, які не були літописцями в традиційному розумінні, а історіографами, оригінальними мислителями, публіцистами, формується уявлення про романське походження румунської мови. Особливо вирізняються історичні й філологічні ідеї молдовського господаря Д. Кантеміра, викладені ним у латиномовній праці «Descriptio Moldaviae» («Опис Молдови», 1716 р.). У розділі, присвяченому мові молдован, широко обговорюються погляди щодо походження румунської мови, відзначається, що румунська й італійська мови мають спільне джерело, при цьому румунська мова консервативніша за італійську, бо в ній «знаходимо сьогодні чимало латинських слів, які зовсім невідомі італійській»¹¹; тут же наведено й зразки, як-от: лат. *albus* (> рум. *alb*), іт. *bianco* «білий», прикметник, що потрапив

⁷ Щоправда, уживають *țuică bătrâna* «давня (витримана) цуйка».

⁸ *Frâncu C.* Op. cit. — Р. 28–29.

⁹ Літопис Г. Уреке охоплює історичний розвиток Молдови з часу її заснування 1359 р. до 1594 р., оповідь ведеться жваво в народному стилі. Цей твір (як і літописи Самовидця та Грабянки для «Чорної ради» П. Куліша) став життєдайним джерелом для румунських письменників XIX–XX ст. при творенні ними історичних поем, повістей та романів: історичної повісті «Александру Лепушняну» К. Негруцці, драми «Деспот-воде» В. Александрі, романів «Брати Ждери» та «Нікоаре Підкова» М. Садовяну (останній роман переклав українською мовою С. В. Семчинський). Саме Г. Уреке належить відома фраза: «*de la Rîm pe tragem*» («ми від Риму походимо»), що стане гаслом румунських латиністів, починаючи з Трансильванської школи, особливо прибічників суто романського (без домішків субстрату і суперстрату) походження румунської мови. Пор. також у С. В. Семчинського: «Стосовно мови свого народу молдовський літописець Г. Уреке ще в XVII ст. твердив: “Народ наш із багатьох народів утворився і наша мова змішана з мовою оточуючих нас сусідів; хоча ми від Риму походимо, та наші слова з сусідськими змішалися”» (*Семчинський С. В.* Семантична інтерференція мов. — К., 1974. — С. 38).

¹⁰ «Літопис землі Молдовської» М. Костіна (фрагменти якого переклав 1992 р. С. В. Семчинський, написавши невелике дослідження про літописця) охоплює бурхливу добу 1595–1661 рр. в історії Молдови, автор спирається не лише на місцеві писемні джерела й іноземну літературу, а й на легенди, народні перекази, свідчення очевидців та власний досвід; з позицій молдовського боярства описано визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

¹¹ Цит. за: *Кантемир Д.* Описание Молдавии / Пер. с лат. Л. Панкратьева; Общ. ред., вступ. статья, примеч. и коммент. В. Н. Ермуратского. — Кипинёв, 1973. — С. 187–188.

до італійської мови від готів, вандалів і лонгобардів. Д. Кантемир припускає, що деякі румунські слова, невідомі латинській, — це залишки дакської мови, пор.: рум. *stejar* (лат. *quercus*) «дуб», *pădure* (лат. *silva*) «ліс», *grăiesc* (лат. *loquor*) «говорю», *privesc* (лат. *aspicio*) «дивлюся» та ін. Хоч окремі етимології Кантемира помилкові, його безсумнівною заслугою є те, що вперше в історії румунської мови було поставлено проблему автохтонних елементів у структурі мови-переможниці. Мова даків, як відомо, стала субстратом румунської мови, а «дакська теорія» (тобто зведення етногенезу румунського народу передусім до дакського субстрату) отримала підтримку в румунського лінгвіста Б. Петрічейку Хашдеу (навчався разом із О. О. Потебнею в Харківському університеті) і набула особливого поширення в румунській лінгвістиці 1970–1980 років під впливом ідеологічної політики з акцентуацією національних старожитностей Н. Чаушеску.

Із середини XVIII ст. культурні процеси в Придунайських князівствах і Трансильванії розвиваються під впливом загальноєвропейських ідей Просвітництва, безпосередньо пов'язаних із Ренесансом у поєднанні із сильною класицистичною течією. Унаслідок цього естетико-філологічна доктрина епохи ґрунтувалася на двох основних положеннях — поверненні до очищеної від класицистичних напашарувань, але універсальної «автентичної античності» й водночас утвердженням народно-національної ідеї, яка в румунському варіанті Просвітництва стала домінантною і знайшла цілковите втілення в діяльності вчених «Трансильванської школи» (остання чверть XVIII — перша третина XIX ст.) — С. Міку, Г. Шінкая, П. Майора, Й. Будай-Деляну¹² та ін. Російський культуролог Я. А. Ляткер наголошував: «Висунення на перший план національної ідеї в румунському (як і в усьому регіоні Південно-Східної Європи) просвітницькому русі також відрізняє його від універсальної, загальнонародської спрямованості західного просвітництва»¹³. Філософська концепція книжників-«трансильванців» мала яскраво виражений національно-патріотичний характер з акцентуацією на старожитності румунського етносу, який із початку на-

¹² Найвидатніший румунський просвітник Й. Будай-Деляну (бл. 1760–1820) більшу половину життя провів у Львові, адже з останньої чверті XVIII ст. Галичина разом із Трансильванією становили спільний історико-культурний і релігійний (греко-католицький) ареал у межах багатонаціональної Австрійської монархії. Львів на той час мав румунську школу, а місцевий суд — румунську секцію. Саме у Львові він створив історико-документальну працю «*De originibus populorum Transilvaniae commentatiuncula, cum observationibus historico-criticis*» («Коментар про походження народів Трансильванії з історико-критичними зауваженнями»), у якій аргументовано доводив романське походження румунського етносу та його мови, румунський континуїтет у Дакії, і два граматичні трактати — «*Fundamenta grammatices linguae romanicae seu ita dictae valachicae usui tam domesticorum quam extraneorum accommodata*» («Основи граматики романської мови, або так званої валаської, приладженої для вжитку як автохтонів, так і чужинців») та скомпоновану приблизно після 1815 р. румуномовну граматику «*Temeiurile gramaticii românești*» («Основи румунської граматики») разом із незакінченим коментарем до неї «*Dascaul româneșc pentru temeiurile gramaticii românești*» («Румунський наставник для основ румунської граматики»). На жаль, майже всі твори Будай-Деляну були надруковані через пів-, а то й через ціле століття по смерті письменника, тому й не мали прямого впливу на його румунських сучасників. Цікаво, що латиномовним варіантом «Основ румунської граматики» міг скористатися І. Вагилевич, автор «Дакської граматики» та «Дакського словника» (див.: *Semcinsky S. Un dicționar româneșc din prima jumătate a secolului al XIX-lea // Actele celui de-al XII-lea congres internațional de lingvistică și filologie romanica*, p. a 2-a. — București, 1971. — P. 1397–1404; *Лучканин С. М. Латиномовні граматики румунської мови кінця XVIII — початку XIX ст. // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика.* — К., 2000. — Вип. 9. — С. 48–51).

¹³ *Ляткер Я. А. Румынская культура // Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения.* — М., 1988. — С. 234.

шої ери безперервно проживав на підкореній римським імператором Траяном у 101–106 рр. території сучасної Трансильванії («румуні — нащадки римлян у провінції Дакія») та на латинському характері їхньої мови («румунська мова — попсована латина»), яку необхідно всіляко культивувати, «рероманізувати», звертаючись до класичної латинської («материнської») мови, що символізує єдність румунів зі своїми «братами» — західними романцями і сприяє національному визволенню румунського народу (хоч і найчисельнішого та найдавнішого на теренах Дакії, проте позбавленого у XVIII ст. на своїй рідній землі соціально-політичних прав). Адже з 1699 р. Трансильванія належала імперії Габсбургів, які офіційно визнавали її мешканцями німців, угорців та секлерів (давнє тюркомовне населення, асимільоване угорськими племенами) (так званий *unio trium națiunim* «союз трьох націй»). У передмові до першої друкованої граматики румунської мови — латиномовної «*Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*» («Основи дако-романської, або валаської мови», Відень, 1780), авторами якої були С. Міку та Г. Шінкай (ідеї передмови перегукуються з вітчизняною «Історією русів» кінця XVIII ст.), викладено концепцію Трансильванської школи щодо походження румунського народу та його мови. «Почалося сімнадцяте століття з того часу, — зазначає Г. Шінкай, — як Траян, перемігши Децебала, колонізував спустошену Дакію»¹⁴, але «дако-романці» зберегли мову своїх предків, що підтверджується виявленням основних закономірностей фонетичної еволюції латинських слів у румунські. Г. Шінкай протягом 1774–1779 рр. навчався в римській колегії «*De Propaganda Fide*», де ретельно опрацьовував давні джерела, що містили свідчення стосовно румунської історії і згодом увійшли до його відомої багатотомної праці «*Historia românilor*» («Хроніка румунів»), у якій логічно обґрунтовувався дакорумунський континуїтет у Трансильванії. П. Майор, найрадикальніший латиніст Трансильванської школи в культурному житті Румунії кінця XVIII — початку XIX ст., фундатор власне латинської течії в XIX ст., автор опублікованої 1812 р. славнозвісної «*Istoria pentru înserutul românilor în Dachia*» («Історія щодо початку румунів у Дакії»), яка так само має яскраві типологічні паралелі з «Історією русів», стверджував, що оскільки румуні — безпосередні і єдині спадкоємці римлян, найдавніше населення Трансильванії, тому й вони мають право на національно-культурну автономію, чого не визнавали Габсбурги.

Коли в боротьбі за своє національне й соціальне визволення румуні Трансильванії наприкінці XVIII ст. перетворили ідею їхнього романського походження (спочатку розумілося як виключно латинське — *latinitatea limbii române*, без субстратно-суперстратних впливів) й неперервності проживання в карпатській провінції у знаряддя здійснення своїх національних та соціальних устремлінь, відразу ж було висловлено протилежну думку, що румуні не є автохтонним населенням Дакії, а прийшли сюди за доби середньовіччя з півдня, де сформувалися в окрему народність. Ця думка належала німецьким ученим кінця XVIII ст. Зульцеру та Енгелю. Реакцією на такий погляд наприкінці XVIII — на початку XIX ст. було кілька праць румунських авторів трансильванської школи, у яких доводилося незаперечне право румунів на їхню територію (Трансильванія до 1918 р., як і Галичина та Буковина, входила до складу Австрійської імперії, а після 1867 р. — Австро-Угорщини), безпосередній зв'язок румунів з римськими колоністами Траяна.

¹⁴ Micu S., Șincai Gh. *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* / Studiu introductiv, traducerea textelor și note de Mircea Zdrengea. — Cluj-Napoca, 1980. — P. 2.

Приблизно через століття після виходу книжок Зульцера й Енгеля німецький історик Р. Реслер знову висуває теорію південного походження румунів¹⁵. Його праця «*Rumänische Studien*» («Дослідження румунів», Лейпціг, 1871 р.) збурила наукову громадськість щодо питання про походження румунів, оскільки побачила світ в умовах піднесення румунського національно-визвольного руху в Трансильванії. Реслер прагнув обґрунтувати ідею про «балканське» походження румунів, які нібито лише в XIII ст. з'явилися на північ від Дунаю, у той час, коли на землях Трансильванії вже проживали угорці, «сакси» (саксонці, тобто німці, вихідці із Саксонії) та «секуї» (секлери). Дослідник висунув такі аргументи¹⁶:

1) даків було знищено у війнах із Римом (однак остання сцена на колоні Траяна символізує «умиротворення» нової провінції — пастушок-дак поганяє волів і корів, отже, певна частина даків збереглася¹⁷); 2) неможливість романізації даків протягом короткого терміну — 165 років римського володарювання; 3) уся провінція Дакія була повністю залишена мешканцями до 275 р. під час римської евакуації; 4) відсутність у румунській мові слів давньогерманського походження, хоча на території Дакії проживало германське плем'я готів; 5) існування великої кількості лексичних збігів у румунській і албанській мовах, що доводить спільне проживання румунів і албанців на південь від Дунаю; 6) відсутність джерел, які б достовірно вказували на присутність румунів на північ від Дунаю раніше XIII ст.; 7) подібність дакорумунського діалекту територій на північ від Дунаю й македонорумунського (арумунського) діалекту земель на південь від нього; 8) наявність південнослов'янського впливу на Румунську православну церкву; 9) румуни — кочові пастухи.

До висновків Реслера про порівняно пізнє переселення румунів з-за Дунаю на північ приєдналися Ф. Міклопич, Л. Нідерле, М. Грушевський та ін. Із запереченнями Реслеру виступив, зокрема, видатний німецький історик античності Т. Моммзен, хоча найупертішими ворогами теорії Реслера були, безумовно, самі румуни, передусім історики другої половини XIX — першої половини XX ст. Ксенополь, Ончул, а також згаданий вище лінгвіст Б. П. Хашдеу. Захисником теорії «безперервності» виявився і найвідоміший румунський історик Н. Йорга («Історія Румунії», «Місце румунів у світовій історії»). На подібних засадах стояв і румунський славіст Й. Богдан, учень П. Ф. Фортунатова. У Росії прибічником теорії «безперервності» був відомий історик-славіст О. І. Яцимирський. У цілому аргументи прибічників теорії континуїтету зводяться до такого:

1) присутність гето-даків, їхньої «неперервності» після римського завоювання фіксується численними доказами контактування «вільних даків» (залишилися на території сучасної Мараморощини після завоювання Траяна) з романізованими одноплемінниками; 2) романізація даків відбувалася не лише протягом 165-річного періоду римського панування на північ від Дунаю: у цей час вона була інтенсивнішою, але розгорнулася значно раніше за римське завоювання й тривала і після виведення з Дакії імперської адміністрації; 3) безперервність «дако-романців» доведено численними археологічними знахідками, лінгвістичними даними, епіграфічними свідченнями; 4) подібні слова в румунській і албанській мовах — наслідок як фракійсько-іллїрійського субстрату,

¹⁵ Семчинський С. В. Лексичні запозичення з російської та української мов у румунській мові. — К., 1958. — С. 16.

¹⁶ Див. також: История румын с древнейших времен до наших дней. — 2-е изд., доп. — Кишинев, 2005. — С. 39–40.

¹⁷ Як припускає К. Фринку, дакська (фракійська) мова могла зберігатися до VI ст. н. е. (див.: *Frâncu C. Op. cit.* — Р. 8).

так і пізнішої набутої спорідненості в межах Балканського мовного союзу ¹⁸; 5) численні писемні джерела — візантійські (хроніки Кекавмена X–XI ст., І. Кіннама другої половини XII ст.), давньоруська «Повість временних літ», вірменські та перські — засвідчують присутність румунів на північ від Дунаю до XIII ст.; 6) жодне із середньовічних джерел не фіксує масового переселення румунів з південного берега Дунаю на північний, і, навпаки, відзначається постійне пересування трансильванських румунів на південь і на схід від Карпат, у тому числі через Дунай; 7) обидва діалекти (дакорумунський і македонорумунський) є частинами єдиної румунської (чи «проторумунської», давньорумунської) мови, що сформувалася на всьому Карпато-Дунайсько-Балканському просторі; 8) сезонне чабанування, а зовсім не кочове, було одним із занять румунів, що проживають у гірській місцевості; однак румунам був відомий і осілий спосіб життя, хліборобство в поєднанні зі скотарством; 9) південнослов'янський вплив на Румунську православну церкву не лише не заперечує, а, навпаки, підтверджує присутність румунів на північ від Дунаю, тому що без них тут не поширилося б православ'я.

Навала гунів (376 р.) призвела до значних руйнувань давніх римських поселень, почалася епоха великого переселення народів, однак романізоване населення на північ від Дунаю збереглося й продовжувало розвиватися передусім як сільська община. При цьому зв'язок людини із землею став настільки тісним, що саме в румунській мові, єдиній серед романських мов, термін на позначення політично-територіального утворення — *țară* «держава, країна» — походить від лат. *terra* «земля», у той час як у французькій, італійській, іспанській, португальській мовах він пов'язаний з лат. *pagus*, *-i (m)* «паг, район, округ», пор.: фр. *pays*, іт. *paese*. Селянська община стала важливим елементом в етнічному й територіальному романському континуїтеті на північ від Дунаю ¹⁹.

Слід додати, що на території сучасної Румунії рано поширилося християнство (починаючи з III ст.), яке відіграло важливу роль в етногенезі румунів та їхньої мови. Широковідомою є формула: *pororul român s-a născut creștin* «румунський народ постав уже охрещеним». Згідно з традиційною думкою, уже апостол Андрій проповідував християнство в Нижній Мезії (Добруджі), звідки вирушив у Середню Наддніпрянщину (відома легенда про його слова на місці сучасної Андріївської церкви в Києві, зафіксована «Повістю временних літ»).

¹⁸ Нагадаємо, що сучасною теоретичною лінгвістикою активно розробляється вчення про так звані мовні союзи, започатковане Ф. Міклошичем, І. О. Бодуеном де Куртене, О. Селищевим, М. Трубецьким на основі глибокої розробки проблеми «змішування» мов. Сучасні румунські мовознавці дійшли висновку, що спільні риси на різних рівнях мовної системи румунської, болгарської (і македонської), албанської, новогрецької, частково — сербської мов зумовлені не лише субстратом («автохтонним елементом»), а й тривалим грецьким і латинським впливом на цих землях, а пізніше — слов'янським і турецьким суперстратом; не слід відкидати й природні взаємовпливи між сусідніми мовами. «Усе це привело до того, — зазначає А. Граур, — що румунська, болгарська, албанська, грецька (новогрецька. — С. Л.), частково й сербська мови набули «сімейного аспекту», вимова приблизно та сама, переклад з однієї мови на іншу зазвичай здійснюється без ускладнень» (Граур А. Румынский язык. Исторический очерк. — Бухарест, 1963. — С. 59). В. В. Німчук переконливо довів, що діалекти південно-західного наріччя української мови повинні бути представлені в планованому Атласі балканського мовного союзу, оскільки мають чимало притаманних йому фонетичних, лексико-семантичних та граматичних рис (Німчук В. В. Українські говори та балканський мовний союз // Слов'янське мовознавство : XI міжнар. з'їзд славістів. Братислава, 30 серпня — 8 вересня 1993 р. — К., 1993. — С. 41–63).

¹⁹ *Constantiniu F. O istorie sincera a poporului român.* — Ed. a 3, rev. și adl. — București, 2002. — P. 47.

Християнство поширилося в «латиномовному вбранні», про що свідчить латиномовне походження в сучасній румунській мові значної кількості лексем на позначення базових понять християнської релігії (при цьому слід урахувувати фонетичні зміни, зумовлені різними причинами): *Dumnezeu* < *Domine Deus* «Бог», *biserica* < *basilica* «церква», *creștin* < *christianus* «християнин», *înger* < *angelus* «ангел», *rugăciune* < *rogatio* «молитва» (acc. sing. *rogationem*), *cruce* < *crux* (acc. sing. *crucem*) «хрест», *a boteza* < *baptizare* «охрещувати, хрестити», *a crede* < *credere* «вірити», *a cumineca* < *communicare* «причащати» та ін. Ці лінгвістичні аргументи є одним із підтверджень відносно раннього проникнення християнства до нижньодунайського світу й Дакії ще за часів Римської імперії. Якби християнство почало проникати після залишення Дакії населенням і якби втратився будь-який зв'язок між півднем і північчю Дунаю після відступу Авреліана (271 р.), відповідні терміни не були б успадковані безпосередньо з латинської мови, не проникли б з народної латини, а потрапили б до румунської мови згодом, через слов'янське посередництво з грецької мови, як і сталося, до речі, з термінами пізнішого походження на позначення церковної ієрархії (*episcop*, *diacon*, *paroh* та ін.). Християнська релігія через церковну адміністрацію посприяла подальшим зв'язкам між християнами на північ і південь від Дунаю. Візантійський імператор Юстиніан заснував архієпископство, яке включало Дарданію, Середземноморську Дакію, Мезію, Македонію, частину Паннонії, сучасні Банат і Олтенію (південний захід сучасної Румунії). Також існував єпископат у Понтійській Дакії (сучасна Добруджа) з центром у Томах. Як відзначають сучасні румунські історики, християнство на той час сприяло зростанню довіри до цінностей римської культури, латинської мови, якою проповідували Святе Письмо і слово Христове.

Усі наведені факти свідчать, що формування нової лінгвістичної системи як наслідок поширення розмовної латини в дунайських провінціях у взаємодії з місцевим дакським субстратом і до початку слов'янського впливу (I — поч. VII ст. н. е.) відбувалося як на півночі, так і на півдні від Дунаю²⁰. Латинська мова, поширена в Дакії та в Мезії, була спрощеною не лише тому, що слугувала засобом відносин різних народів, які раніше нею досконало не володіли, а й через те, що ті, хто вже знали по прибутті до Дакії латину, навіть якщо і походили з Риму, розмовляли народною мовою, відмінною від мови, представлені літературними текстами, що дійшли до нашого часу. «Оскільки доволі швидко в Дакії офіційний вплив послабнув, а наука письма й читання на території сучасної Румунії стала рідкістю, якщо не втратилася зовсім, мова, яку більше нічого не стримувало, крім необхідності слугувати засобом спілкування між усіма членами колективу, отримала можливість спроститися. Очевидно, саме тому латин-

²⁰ Висновки С. В. Семчинського 1958 р. щодо переважно південнодунайського походження румунської мови були даниною тогочасним політичним настановам: «Відсутність готських запозичень та велика подібність з албанською мовою не лише в лексиці, але й, що дуже важливо, в синтаксисі, однакова доля найдавніших слов'янізмів у румунській та арумунській, наявність давніх латинських запозичень у південнослов'янських мовах, а також романська топоніміка в Дінарських горах і в Сербії і, навпаки, дуже давня слов'янська топоніміка в колишній Дакії — усе це безсумнівно свідчить на користь південнодунайського походження румунської мови. Це, певна річ, не означає, що ми повністю заперечуємо існування романського елементу в Дакії після її залишення Авреліаном. Ми лише вважаємо, що населення, яке залишилося, і його мова були підкорені тими, що прийшли з півдня» (Семчинський С. В. Зазнач. праця. — С. 27). У наступних працях С. В. Семчинського, як і в його лекціях з історії румунської мови, які мав честь слухати автор статті, про південнодунайське походження румунської мови вже не говорилося.

ська мова в цей період розвивалася швидше в Дакії, ніж в інших областях, зокрема на заході»²¹. Хоча, безумовно, говорячи про особливості дунайської латини (даколатинської, пізньої східної латини), помилково було б стверджувати про якусь окремішню нелатинську мову. Дунайська латина відрізняється, з одного боку, від східної латини (із широким ареалом поширення), що охоплювала південь Італії і Балкани, а, з другого, — від так званої балканської латини, поняття більше географічного, ніж лінгвістичного, оскільки відсутні спільні інновації, відмінні від інших місцевих варіантів латини; Балкани не формують єдиного ареалу, але охоплюють, крім дунайської латини, далматський ареал на заході (сильно відрізняється від інших), а також ще два або три ареали: один охоплює пізньолатинські запозичення з албанської, інший — народнолатинські запозичення з грецької. Ці ареали не ізольовані між собою, а мають певні перехідні межі в бік ареалу південної Італії, при цьому далматський простір більш наближений до північної Італії. Тому, на наше переконання, варто розрізнити згадані терміни *latina dunăreană* «дунайська латина» і *latina balcanică* «балканська латина».

Джерелами наших знань про дунайську латину є: 1) написи (інскрипції), які підтверджують проникнення інновацій на цю територію при збереженні загальної структури мовної системи латини, що не відрізняється від решти регіонів. Кількість латинських написів у Дакії сягає 3 тис., а в усій Східній Романії (Дакія, Верхня і Нижня Мезія, Фракія, Далмація, Паннонія, Норик) наближається до вражаючої цифри в 21 тис.²² Написи з'являються в період між I ст. до н. е. (47 до н. е.) і VII ст. н. е. (612 р.; останній латинський напис у Дакії припадає на IV ст. н. е.); 2) мова письменників, вихідців з обох провінцій, яка, проте, не дає підстав для виокремлення специфіки дунайської латини, оскільки вплив загальних новацій залежить від культурного рівня письменників; 3) романська реконструкція, що ґрунтується на специфічних романських рисах румунської мови, наявність яких в античності може бути аргументованою. Хронологічні межі дунайської латини: початком появи специфічних регіональних особливостей може бути середина II ст. н. е., коли, як припускають, латинська мова стала основною мовою спілкування як прийшлого римського населення, так і автохтонів. До кінця III ст. поглиблюються розбіжності, коли централізована система управління послаблюється (на північ від Дунаю зовсім зникає), а вплив мовної норми за посередництвом шкільної науки зменшується, повністю зникаючи на початку VII ст. разом із втратою Мезії Східною Римською (Ромейською, Візантійською) імперією і після заміни латинської мови грецькою як офіційною мовою держави, починаючи з доби імператора Іраклія, за якого Візантія набувала все більших ознак «грецької» держави, втягуючи у свою орбіту й сусідні народи, у тому числі й румунські землі. Значною мірою греко-православна візантійська культура на румунських територіях була трансплантована «субстратом» південних і східних слов'ян, в активні контакти з якими романізоване населення колишньої Дакії ввійшло з кінця VI–VII ст. Саме в цей період в усій Романії зникає латинська єдність і починається перехід (VII–VIII ст.) до романських мов. Після слов'янської колонізації Балкан проторумунське населення на південь від Дунаю з часом слов'янізувалося або пішло в гори, давши народження етнічним групам «македонорумунів», «істрорумунів». На північ від Дунаю автохтонне населення кількісно значно переважало слов'ян, що й зумовило їхню асиміля-

²¹ Граур А. Румынский язык. Исторический очерк. — Бухарест, 1963. — С. 14.

²² Francu C. Op. cit. — P. 26.

цію. Однак слов'яни до певної міри вплинули на етногенез румунів, сформувавши «суперстрат» у процесі становлення румунського народу (VI–X ст.) й діхронного розвитку румунської мови²³.

Переважає більшість румунських філологів та істориків як першу згадку про румунську мову (не латинську) наводять слова візантійського історика Феофілакта Сімокатти (кінець VI — перша половина VII ст.) з його праці «Історія»: *torva, torva, fratре* «обернись, обернись, брате!»²⁴.

Сьогодні гострота дискусії щодо романського континуїтету в Дакії та романського походження румунської мови (враховуючи й субстратно-суперстратний чинник) зникла, і, як відзначається в найновішій «Історії Румунії», якщо й знаходяться й досі прибічники теорії Реслера, то «румунські вчені не зобов'язані доводити абсурдність абсурду»²⁵. Це все одно, що сучасним українським філологам зайвий раз доводити ненауковість теорії Погодіна-Соболевського щодо мови Київської Русі.

S. M. LUCHKANYN

HISTORICO-LINGUISTIC DISPUTES ABOUT LATIN DANUBE AND THE CONTINUITY OF THE ROMAN ELEMENT IN ETHNO- AND GLOTTOGENESIS OF ROMANIA

In the article is reflected a diachronic and historico-linguistic debate as regards the problem of the origin of the Romanian people, their continuous dwelling in the Carpathian and Danube territories during a millennial large migration of people, as well as the role of substrato-superstratum factors in the forming of the Romanian language as colloquial Latin southward and north of Danube.

Key words: Romanian language, Latin Danube, continuity, substratum, superstratum.

²³ Щодо ролі слов'янського суперстрату в історії румунської мови та етногенезі румунського народу висловлювалися різні думки, зумовлені часто політичною ситуацією: від тверджень офіційної прорадянсько-комуністичної «Історії Румунії» (1960, т. 1) щодо неможливості завершення румунського етногенезу до приходу слов'ян і до заперечення слов'янського впливу на специфіку румунської мови, яка вже була сформована. Так, ясський лінгвіст Г. Іванеску стверджував: «Не слов'янський суперстрат, а гето-фракійський субстрат перетворив народну латину в румунську мову» (*Ivănescu Gh. Istoria limbii române*. — Iași, 1980. — Р. 195). Але це питання — тема окремої статті.

²⁴ *Симокатта Ф.* История / Пер. С. П. Кондратьева. — М., 1996. — С. 59.

²⁵ *Istoria României. Compendiu* / Coord. I.-A. Pop, I. Bolovan. — Ed. a 2-a, rev. și ad. — Cluj-Napoca, 2007. — Р. 111.

ЛАТИНСЬКА ВЕРСІЯ «ЖИТІЯ СВ. ВІТА» ТА ЇЇ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД

Статтю присвячено розглядові та порівнянню латинського тексту із збірки «*Magnum Legendarium Austriacum*» (XII–XIII ст.) і церковнослов'янського видання «Житіє св. Віта» О. І. Соболевського («Успенский сборник» XII–XIII ст.) з метою поглиблення лінгвістичного аналізу тексту перекладу, особливо морфо-синтаксичних конструкцій. Також приділяється увага деяким стилістичним та перекладацьким аспектам, що є типовими для агіографічного жанру.

Ключові слова: латинська та церковнослов'янська мови, агіографічний жанр, перекладацька діяльність, синтаксичний аналіз, писемні мовні контакти.

Церковнослов'янський текст «Житіє св. Віта» відомий завдяки деяким пам'яткам давньоруського походження, найдавнішою з яких є «Успенский сборник» XII ст. Академік О. І. Соболевський¹, один з перших дослідників цього тексту, справедливо стверджує, що грецька церква не знала і не знає св. Віта, незважаючи на те що культ святого споконвіку поширений у західній церкві, особливо в Італії та Німеччині, а також в інших католицьких країнах Центральної Європи.

Припущення, що відомості про св. Віта були поширені в Моравії до прибуття Кирила та Мефодія, нам видається обґрунтованим, оскільки найдавніший празький храм, присвячений культу св. Віта², згадується у слов'янській легенді (переказах) про св. В'ячеслава.

На початку XX ст. О. І. Соболевський звернув увагу на низку церковнослов'янських пам'яток західнослов'янського походження, які, на його думку, були перекладені з латинської мови. Зазначимо, що найвідомішими серед них, крім «Бесѣды папы Григорія Великаго», є саме «Мученіє св. Вита», «Мученіє св. Аполлинарія Равенскаго», «Житіє преп. Бенедикта Нурсійскаго» тощо³.

Лінгвістичний аналіз церковнослов'янських текстів та порівняння їх з латинськими (по можливості, оскільки не завжди Соболевському вдавалося знайти відповідний латинський текст) ґрунтується переважно на лексиці («словарный материал») і на орфографічних особливостях певних слів, які він вважав прямим перекладом з латинської мови. Справді, дослідник знайшов численні паралелі між церковнослов'янською мовою тексту «Житія св. Віта» та іншими

¹ Соболевский А. И. Мученіє св. Вита в древнем церковнославянском переводе // Жития святых в древнем переводе на церковнославянский с латинского языка.— СПб., 1904.— С. 278.

² Нагадаємо, що православна церква шанує св. Віта на рівні своїх святих (див.: Соболевський А. И. Знач. праця).

³ Там же.— С. 3.

церковнослов'янськими перекладами можливого моравського (латинського) походження.

Відносно недавно, у 70-х роках ХХ ст., учений Гвідо Каппель знову звернув увагу на «житіє» деяких святих, про яких раніше писав Соболевський. У статті «Die slavische Vituslegende und ihr lateinisches Original» автор запропонував достовірний латинський текст як «оригінал», з якого було зроблено переклад церковнослов'янською мовою⁴. Г. Каппель у своїй праці не згадує про те, що для висвітлення кількох лінгвістичних особливостей Соболевський уже використував латинський зразок з багатотомної збірки «Acta Sanctorum». Учений лише підкреслив, що «знайшов хороший латинський оригінал легенди св. Віта»⁵.

Обидва вчені, О. І. Соболевський і Г. Каппель, запропонували досить обмежений лінгвістичний аналіз церковнослов'янського перекладу латинського «оригіналу». Аналіз Соболевського, як зазначалося, обмежується спостереженнями певних орфографічних відхилень від церковнослов'янських текстів південнослов'янського (грецького) походження, помилок перекладу, критичним ставленням до якості перекладу. Г. Каппель, з іншого боку, відновлює деякі аспекти, уже опрацьовані Соболевським, розглядає деякі конструкції можливого латинського походження і відокремлює їх від очевидних грецизмів.

Наше завдання полягає у порівнянні латинського тексту, виданого зі збірки ХІІ–ХІІІ ст. Каппелем під назвою «Magnum legendarium Austriacum», із церковнослов'янським текстом «Житія св. Віта»⁶, дослідженого Соболевським, з метою подальшого граматичного аналізу цього тексту, зокрема морфо-синтаксичних конструкцій. Також розглянемо деякі стилістичні тропи та аспекти перекладу, які є типовими для агіографічного жанру.

З погляду літературної та стилістичної будови тексту «Житіє св. Віта», як і переважна більшість агіографічних оповідань, має характерну для творів цього жанру структуру.

Починається текст заголовком, де зазначено дату (місяць, день тощо), назву, період життя святого і коротке звернення до Господа. Зауважимо, що назви місяців у тексті (як наприклад, «июниа»), які є латинськими запозиченнями, містяться в усіх старослов'янських та церковнослов'янських пам'ятках. Латинський текст, на відміну від церковнослов'янського, має лише коротку назву: *Passio sancti Viti*.

Після вступної частини, де йдеться про місце, період життя й умови, у яких святий жив, дається короткий опис образу святого. Як правило, події його життя представлені хронологічно. Деякі біблійні цитати супроводжуються розмовою святого з невірними, підкреслюючи його мудрість і знання Слова Божого. Усі ці тропи надають значущості його особистості як обраної Богом людини. Життєві перипетії християнина, здійснення чудес забезпечують йому високе звання Святого.

⁴ Kappel G. Die slavische Vituslegende und ihr lateinisches Original // Wiener Slawistisches Jahrbuch.— 1974.— Bd 20.— S. 73–85.

⁵ Ibid.— S. 73.

⁶ Докладніші дані про рукописи: церковнослов'янський текст ХІІ–ХІІІ ст. написаний кирилицею, півуставом на пергаменті (Успенський збірник, fol. 124a–130a, Москва, Исторический музей). Латинський варіант тексту, використаний у статті, походить від головного латинського тексту ХІІ–ХІІІ ст. (пергамент, Віденська Національна бібліотека, cod. Vind. 336, fol. 331b–334). Усі варіанти походять від пергаменту ХІІ ст., який зберігається у Державній бібліотеці Мюнхена (Bayerische Staatshibliothek, cod. lat. Monacensis 22241, fol. 164a–167a) (Kappel G. Op. cit.— S. 84).

Як і в більшості агіографій, у цьому творі представлене героїчне страждання святого, смерть якого настає під час останнього звернення до милосердя Бога (Христа), пор.: «et invocavit sanctus Vitus dominum dicens: Domine deus Iesu Christe fili dei vivi, accipe animas nostras ad te» — «И призыва блаженный вить Христа глагола: Господи Боже Исусе Христе Сине Бога живаго приими душа наша къ тебѣ» (129 в.). Цілком очевидно, що оповідь про святого Віта в порівнюваних текстах не є винятком із загальних літературних зразків агіографічного жанру.

Ще однією типовою рисою подібних творів є повторення певних конструкцій, за допомогою яких введено пряму мову, напр.: «Sanctus Vitus dixit...» — «святый же Вить отвѣща...» (125 б.); «Cui beatus Vitus dixit...» — «отвѣща же ѹмоу блаженный Вить и рече...» (124 б) тощо. У латинському тексті пряма мова часто подається через активний дієприкметник (*participium praesentis activi*), наприклад *dicens*, *audiens*, пор.: «Нос *audiens* pater eius iussit infantem... *dicens* еі» — «Слышавъ же си отецъ ѹго повелѣ отрока... глагола ѹмоу» (124 в.); «Нос *audiens* Valerianus preses...» — «Оуслышавъ же си Валерианъ царь...» (125 а) тощо. Зауважимо, що для відтворення латинських дієприкметникових конструкцій у церковнослов'янському тексті перекладач так само використовує активні дієприкметники теперішнього часу: *мола*, *знаа* та ін. Альтернативою, особливо у відповідях, може бути використання активних дієприкметників минулого часу: *оуслышавъ* тощо.

В агіографічній традиції постійно присутні формули віросповідання, які ґрунтуються на біблійних цитатах. Наприклад, коли батько св. Віта, Ілас (Hilas), вимагає від сина прийняття ідолопоклонства, той відповідає: «Ego non scio alium deum esse nisi unum deum verum, qui manet in eternum, cui spiritus ferebatur super aquas, qui separavit lumen a tenebris et vocavit lumen et facta est lux et vocavit tenebras et facte⁷ sunt tenebre» — «Азь не вѣдѣ иного Бога развѣ ѹдино҃го иже єсть отъ вѣка, ѹгоже духъ възнесєса надъ водами, иже отлоучи свѣтъ отъ тьмы и нарече свѣтъ и бысть и нарече тьмоу и бысть тьма» (124 б). Зазначимо, що перша частина латинського складного речення характеризується вживанням *accusativus cum infinitivo*: *Ego non scio alium Deum esse*. Церковнослов'янська мова передає цю конструкцію прямим додатком, вираженням формою родового відмінка, який виступає у значенні заперечення: *Азь не вѣдѣ иного Бога*.

Латинський сполучник *nisi* (ni+si), який вводить підрядне речення, має дослівний переклад, але іменник *Deum* (Бога) зрозумілий лише в контексті. Загальний порядок старослов'янських слів наслідує латинський зразок. Цікаво, що всі форми минулого часу латинського дієслова передані формами аориста, навіть якщо в латинському тексті використано пасивний імперфект дійсного способу (*imperfectum indicativi passivi*) *ferebatur* (3-я ос. одн.) або аналітичну дієслівну конструкцію *facta est* (*perfectum indicativi passivi*). Використання аориста правильне в останніх випадках, де латинський відповідник має доконалий вид минулого часу, тобто *perfectum indicativi activi*: *separavit*, *vocavit* тощо.

У біблійних цитатах порядок слів і, по можливості, лексичний та граматичний вибір перекладу спрямовано на точне відтворення оригіналу. Існує відмінність у вживанні або пропуску певних слів, переважно іменників, пор.: *nisi unum deum verum* — «развѣ ѹдино҃го». Церковнослов'янський текст у цьому прикладі

⁷ Орфографічне спрощення дієприкметника *factae*. Можливо, причини таких графічних змін пов'язані з неухважністю переписувача латинського тексту або з його незнанням правил класичної латини.

засвідчує тенденцію уникнення головного іменника (та прикметника), який зрозумілий з контексту. Проте в іншому випадку додається іменник, відсутній у латинському тексті, напр.: «Erat autem ex genere nobili et divitiis magnis, erat enim in oratione cilicio indutus» — «Бъ же *отроча* рода добра и богатства велика, молитву же твораше въ киликъ обълъкъса» (124 б.). Як бачимо, загальний порядок слів збігається в обох мовах. Якщо в латинському тексті слово *дитина* зрозуміле з контексту, у церковнослов'янському додається іменник *отроча* + род. відм. замість латинського аблатива. У другій частині речення на перше місце виходить форма знахідного відмінка іменника *молитва* з незначним зворотним порядком слів. Дієслівну форму вжито в 3-ій особі однини імперфекта, як в оригіналі. Латинську конструкцію аблатив *cilicio* + *participium perfecti passivi indutus* перекладено формою минулого часу дієслова *обълъкъса* + знахідний відмінок. Припускаємо, що такі розбіжності можуть бути пов'язані зі специфічною граматичною будовою церковнослов'янської мови або стилістикою літературних зразків та інтерпретацією перекладача (переписувача).

Численними є також прості та складні речення, які дослівно і послідовно передають латинський порядок слів та конструкцій: «sed habeo Deum cui deservit anima mea» — «Нъ имамъ Бога юмоуже послужить душа моя» (125 б.); «(...) pe dicant gentes, ubi est Deus eius» — «Ни да рекоуть языци кѣде єсть Богъ юго» (125 г.); «V(a)ne mihi, quia perdidi lumen oculorum» — «Горе мнѣ имѣже погоубихъ свѣтъ очию моюю» (126 а.); «Fili, fac me salvum. Cui sanctus Vitus dixit: et vis esse sanus? Hilas: et ego volo. Sanctus Vitus dixit: abrenuncias diaboli pompis et operibus eius? Abrenuncio. Hilas vero dixit: Quomodo possum abrenunciare? (...) Tu si abrenuntiaveris, modo videbis lumen» — «Съноу створи ма цѣла. (...) хоцещи ли цѣль быти. (...) хотцю. (...) отвѣржеши ли са неприянины игры и дѣль ихъ. Иласии рече: отвѣргоу. (...) ты аще са отвѣржеши тѣхъ нѣнѣ оузыриши свѣтъ» (126 в.). Якщо й існують відхилення від латинських конструкцій та слововживань, то вони несуттєві, пор.: *lumen oculorum* — *очию моюю*; *vis esse sanus?* — *хоцещи ли цѣль быти*. В останньому прикладі вжито питальну частку *ли*, натомість у латинській мові використовується інверсія або випущення прислівника *vero* (= укр. *насправді*).

Можна зазначити ще одну загальну тенденцію: латинські дієслівні форми імперфекта дійсного способу пасивного стану передаються в церковнослов'янській мові різними засобами. Часто вживається аорист або імперфект, пор.: «Multa virtutes operabatur...» — «Многы силы твори» (*operabatur*, 3-я ос. одн. — через аорист *твори*); «Christum deprecabatur dicens...» — «Молаше Христа глагола» (124 б.) (*deprecabatur*, 3-я ос. одн. — через імперфект *молаше*). Звичайні латинські дієслівні форми минулого часу дійсного способу активного стану передаються в церковнослов'янському тексті або як імперфект, або як аорист. Однак обидва тексти формально не еквівалентні; вибір залежить від можливості використання синтаксичних структур церковнослов'янської мови і суб'єктивного бачення перекладача. Те саме стосується теперішнього часу дійсного способу активного стану. Іноді аорист використовується замість латинського теперішнього часу активного дієприкметника (*participium praesentis activi*), пор.: «Hilas dicens...» — «Иласии и рече» (124 г.).

Отже, передавання латинських складених форм дієслів і специфічних дієслівних конструкцій, наприклад, умовного способу (кон'юнктива) герундивом тощо, є, безперечно, проблематичним, оскільки церковнослов'янська дієслівна система істотно відрізняється від латинської. Якщо порівняємо лат. «Ego scio Christum, quem tu dicis, apud homines in ludea crucifixum et apud Pylatum flagellis

caesum. Traditus est ad crucifigendum» — «Азь вѣдѣ Ха ѿгоже ты глєши (Сынъ чловечьскъ ѿсть) на крьстѣ распать. И от пилата батогы биєнь и прѣданъ на распѣтиє» (125 а.), переконаємося, що перекладач церковнослов'янського тексту поділив латинське складне речення на дві частини, додаючи відому інформацію, яка відсутня в латинському тексті: *Сынъ чловечьскъ ѿсть*.

У першій частині також передається супін, але лише частково, тому що латинський текст має два супіни, пор. *crucifixum... flagellis caesum* — на крьстѣ *распать*⁸, тобто головна інформація міститься на початку речення. Друга частина головної інформації підкреслює спосіб смерті Христа: *Traditus est ad crucifigendum*. У латинській мові маємо perfectum indicativi passivi, який містить у собі ідею руху + акузатив герундія. Останній так само передає поняття руху і часто використовується замість супіна мети. У церковнослов'янському тексті ця конструкція передається через пасивний дієприкметник + віддієслівний іменник: *и прѣданъ на распатиє*.

Додаткові підрядні речення, які в латинській мові мають конструкцію *ut* + кон'юнктив, передаються неоднаково, як уже помітив Г. Каппель⁹. Так, у прикладах: «*Vade, emenda filium tuum, ut quiescat et sacrificet diis et pop pereat*» — «Иди покажи сына своего да повинеться богамъ и пожьреть и не погыбнеть» (125 в.) речення починається двома імперативами як у латинському тексті, так і в церковнослов'янському. Латинські підрядні речення мети *ut* + кон'юнктив передаються через конструкцію зі сполучником *da*. Відмінність виявляється лише в тому, що латинський синтаксис вимагає наявності кон'юнктива, а церковнослов'янський не має таких жорстких правил і передає подібні конструкції по-різному, найчастіше — через теперішній час. У прикладі «*Ut complacaret eum*» — «Да и бы оувѣщаль» (125 г.) латинському imperfectum coniunctivi activi відповідає церковнослов'янська конструкція умовного способу: *da* + невідмінюваний активний дієприкметник минулого часу на *-л* + *бы*¹⁰.

Звернімо увагу на передавання латинського аблатива абсолюту (*ablativus absolutus*), напр.: «*sanctus Vitus cruce facta exsuperavit furorem leonis*» — «Святыи же Вить *сътвори* крьсть прѣсили гнѣвъ львовъ». У цьому уривку, на відміну від інших старослов'янських і церковнослов'янських перекладів¹¹, латинський аблатив не передається як *dativus absolutus*, а як звичайна об'єктивна конструкція, тобто аорист + знахідний відмінок іменника.

В орфографії латинського тексту зазначимо такі невідповідності: використання графеми <c> замість первісного <ċ>, пор.: *oratione* — *oratione*; *diviciis* — *divitiis* тощо. Це є доказом того, що латинський текст був переписаний у середньовічному центральноєвропейському (німецькомовному) ареалі. Загальновідомо, що центральноєвропейська (можна додати — і слов'янська) традиція латинської вимови, на відміну від латино-італійської (та католицької) церковної традиції, дотепер зберігає вимову первісного (класичного) латинського [k], наприклад, *sega* (укр. *віск*), *sepa* (укр. *обід, вечеря*) як [ts]. Проте пізня латинська (італійська) вимова реалізує подібні диграми <c+e>, <c+i> через [ç]. Імовірно, переписувач або перекладач латинського тексту плував подібну фонетичну ре-

⁸ Нагадаємо, що супін має значення знахідного мети і тому вживається при дієсловах руху (див.: *Лейта О. І. Старослов'янська мова*. — К., 2007. — С. 157).

⁹ *Kappel G. Op. cit.* — S. 83.

¹⁰ *Ремнева М. Л. Старославянский язык*. — М., 2004. — С. 278.

¹¹ *Trunte N. H. Словянський азыкъ. Ein Praktisches Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen. Zugleich eine Einführung in die slavische Philologie*. — München, 2005. — Bd 1. — 318 s.

лізацію сполучення -tio з -сіо. Іншим аргументом є неправильне написання багатьох слів, що відрізняє латинську орфографію цього тексту від класичної латинської мови, напр.: *eternum* замість *aeternum*, *brachie* замість *brachia* (від іменника середнього роду *brāchiūm*, і), *de celo* замість *de caelo*, *cathomis* замість *catomis* (можливо, через грецький вплив або гіперкоректизм) і т. ін.

У церковнослов'янській орфографії О. І. Соболевський першим звернув увагу на написання <ц> у *Кръстяниція* (124 а) для передавання латинського імені *Crescentia*. Також є графеми, які нагадують про грецьке походження деяких лексем: *киликъ* (від гр. *χίλιον*; 124 б), *кумбаль* (125 г), назв богів, наприклад *Ардема* (126 в) тощо¹².

Ознаки, що свідчать на користь латинської мови, значно переважають у церковнослов'янському тексті, як це побачимо на прикладах далі. До речі, на основі саме таких даних О. І. Соболевський припускав, що переклад було зроблено з латинської мови. Такої ж думки дійшов Каппель¹³, але наявність термінів, графічно переданих згідно з грецькою манерою письма, і подібні спостереження переконали австрійського вченого, що деякі частини тексту або перекладені з грецької мови, або потрапили в церковнослов'янський переклад за її посередництва.

Докази, на підставі яких згадані вчені обґрунтовували свою позицію щодо визначення мовного архетипу перекладу, стосуються передусім лексичного вибору перекладача. Він насправді наблизив церковнослов'янські форми певних іменників, наприклад назв богів, до латинської мови: *Унобема* (пор. лат. *Iunonet*), *Юрькоулъ* (пор. лат. *Herculem*), *Миньєрьвамъ* (пор. лат. *Minervam*). В останньому випадку, як видається, перекладач навіть адаптував латинське закінчення знахідного відмінка до церковнослов'янського іменника. Ми не обговорюватимемо висвітлені іншими дослідниками аспекти, незважаючи на їх важливість, оскільки метою нашого дослідження є граматична будова церковнослов'янського перекладу.

На лексичному рівні відзначимо такі слововживання: *изгрице* (128 б.) — для *amphitheatrum*; *ego tantillus puer* (sum) — для *азъ толико чловѣкъ хоудъ* (127 б.).

Узагалі щодо церковнослов'янського перекладу¹⁴ латинського тексту можна стверджувати, що він не суцільно дослівний, особливо у вступній частині і в передаванні відомостей, які не є прямими цитатами з Біблії або слів святого. Пор.: «In provincia Sycilia (Licia) temporibus Diocliciani et Antonini imperatorum multas virtutes operabatur in infantia sua beatissimus Vitus» — «Въ врѣмена Диоклатіяна и Антонія зловѣрьньма царема на земли ликияньстѣ многы силы твори блаженъи вить въ отрочии своємъ» (124 б).

На відміну від попередніх учених, які проаналізували придатність цього перекладу і стверджували, що його рівень не є адекватним¹⁶, гадаємо, що, крім небагатьох справжніх граматичних і семантичних помилок¹⁷, перекладачеві

¹² Kappel G. Op. cit.— S. 83.

¹³ Ibid.— S. 83–84.

¹⁴ Зрозуміло, що техніка перекладу стосується всіх мовних рівнів і містить стилістичний вибір. Поділ на частини є умовним для зручнішого аналізу тексту.

¹⁵ Латинська пам'ятка з «Acta Sanctorum» повідомляє, що св. Віт жив у провінції Лікії, проте в тексті із «Magnum legendarium Austriacum» ідеться про Сицилію.

¹⁶ Соболевский А. И. Знач. праця.— С. 280.

¹⁷ На думку О. І. Соболевського, перекладач не завжди розумів оригінал. Нерозуміння латинського тексту спричинило неправильне тлумачення форм і конструкцій, наприклад, *radi* замість лат. *gratia*; *desidero ad illam palmam pervenire* як «бажаю до той руки іти», де *palmam* має два значення. У цьому випадку слово означає пальмове дерево, у переносному значенні — це комфортне/ідилічне місце, де можна відпочивати; *въ истину* замість лат. *vero*, який у тексті є прислівником, а не іменником.

вдалося зробити задовільний переклад і головне — відтворити формули віросповідання і цитати з Біблії відповідно до перекладацької традиції середньовіччя¹⁸.

Отже, незалежно від того, який з двох латинських текстів є ближчим до церковнослов'янського (для цього потрібний ретельний порівняльний аналіз обох латинських пам'яток із церковнослов'янським текстом: текст із збірки «*Magnum legendarium Austriacum*» або пам'ятка з «*Acta Sanctorum*»), ми підтримуємо тезу О. І. Соболевського про те, що латинська мова впливала на певні старослов'янські та церковнослов'янські тексти ймовірного західного, моравського, походження. Крім того, аналіз порівнюваних текстів засвідчив, що латинський лексичний вплив на церковнослов'янську пам'ятку є неістотним. Однак риси та зразки синтаксичної будови латинської мови є очевидними в багатьох фрагментах церковнослов'янського перекладу. Отже, ми переконані, що такі переклади, як «Житіє св. Віта», певною мірою впливали на мову та культуру Київської Русі, незважаючи на протилежну думку багатьох учених, що лише грецька та південнослов'янська мови й культури відіграли помітну роль у розвитку давньоруської культури.

S. DEL GAUDIO

«ST. VITE'S LIFE» IN ITS LATIN VERSION AND CHURCH SLAVONIC TRANSLATION

This contribution compares the Latin Life of St. Vitus edited by G. Kappel «*Magnum legendarium Austriacum*» (12th – 13th c.) with the Church Slavonic text edited by O. I. Sobolevskij «*Uspenskij Shornik*» (12th – 13th c.) aiming at extending the morpho-syntactic analysis of the translation. Certain stylistic tropes and translation peculiarities, typical of the hagiographic genre, are likewise being examined.

Key words: Latin, Church Slavonic, hagiographic tradition and translation, syntactic analysis, indirect language contact.

¹⁸ Нелюбин Л. Л., Хужуни Г. Т. Наука о переводе : История и теория с древнейших времен до наших дней.— М., 2008.— 413 с.

ІНТОНАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО ВИСТУПУ: ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ _____

У статті йдеться про значущість просодії як важливого фактора впливу на аудиторію в усному мовленні. Встановлено можливості функціонування інтонаційних засобів у сучасному публічному виступі.

Ключові слова: публічне мовлення, інтонація, темп, частотні характеристики, інтенсивність.

Публічний виступ — один із жанрових різновидів мовленнєвої діяльності, досить своєрідний за своєю природою, якісними характеристиками, місцем серед інших видів мовлення. Увага лінгвістів до публічного мовлення зумовлена тим значенням, якого воно набуває насамперед завдяки своїй багатофункціональності та виконанню функції передачі актуальної інформації.

Важливе місце в лінгвістичних дослідженнях відведено прагматичному аспектові усних текстів, засобам досягнення ефекту впливу. Найважливішим результатом впливу публічного виступу є зміни у свідомості слухачів або перехід від певного знання до переконання, тому публічне мовлення вимагає ефективного вираження думки, змісту. Ефективність виступу визначає або безпосередня зміна поведінки суб'єктів (реципієнтів) впливу, або зміна їхнього емоційного стану, або зміна їхнього ставлення до певних подій і реалій цього світу. Ефективність публічного мовлення зумовлює низка чинників. Композиційно-стилістичну стрункість публічного виступу промовець створює відносно чітким членуванням його структури на тематично завершені, логічно цілісні частини, які утворюють логічну послідовність у викладі матеріалу. Проте характер публічного виступу залежить не лише від дібраних і відповідним чином висвітлених фактів, а й від самої мовленнєвої форми їхнього викладу. Провідна роль у цьому процесі належить просодичним засобам мови, у яких виразно виявляються особливості публічного мовлення. Інтонація мовлення — це важливий складник усного тексту, його структурний компонент, носій семантичних значень та засіб вияву емоційно-експресивного характеру висловлення.

Публічне мовлення — це мовлення, звернене до великої аудиторії. Ця умова вимагає від промовця широкого використання надсегментних засобів. Як слушно зазначив С. І. Бернштейн, «за характером звучання, за фізичним стилем мовлення ми робимо висновки про темперамент мовця, про його характер, світосприйняття, настрій, зрештою, про його щирість. Бадьорість і млявість, енергія та інертність, зацікавлення й байдужість — усі ці психічні моменти, які супроводжують усне мовлення, неначе акомпонують його змісту, знаходять правильне відображення в потоці мовлення. У розмовному мовленні це відобра-

ження є безпосереднім, невимушеним, не контрольованим свідомістю мовця. У публічному мовленні воно повинно стати усвідомленим і наперед запланованим засобом впливу. Актор, декламатор, оратор, учитель, лектор — кожний, хто бажає вплинути за допомогою слова, — повинен шляхом систематичних спостережень усвідомити значення окремих факторів звучання промови й цілісних фонетичних стилів, повинен навчитися викликати звучанням певну емоційну й вольову реакцію. Звучання промови, інтонація в найширшому значенні не є нейтральним, байдужим, лише технічним засобом повідомлення думки»¹. Отже, важливо дослідити закономірності інтонаційної організації публічного виступу, того набору лінгвістичних засобів мовного впливу, який стосується безпосередньо просодії.

Висновки, отримані в результаті експериментально-фонетичних досліджень, доводять, що завдяки інтонаційному оформленню усний виступ — це фонетична, структурна й семантична єдність, що виконує певне комунікативне завдання². Актуальним є окреслення засобів впливу на слухачку аудиторію на фонетичному рівні та виявлення текстових функцій просодії. Мета нашої статті — на підставі аналізу теоретичної літератури виявити ті фонетичні засоби, що сприяють реалізації прагматичних завдань мовця.

Говорячи про інтонацію в реалізації тексту як цілого, виділяють три основні її функції: 1) організації — організовує текст як мовне явище; 2) структурування — членує і зв'язує текст; 3) контекстуальну — полягає в змістовому членуванні тексту. І. Г. Торсуєва відзначає, що інтонація, крім зазначеного, співвідносить окремий текст із певним жанром і стилем; виділяє за ступенем важливості та інформативності відрізки тексту стосовно його головної ідеї; поєднує змістові відрізки тексту; виступає засобом міжфразового зв'язку; виконує функцію впливу на слухача³.

Оскільки ці функції інтонації усного тексту мають різне спрямування і є складними за своїм звуковим та семантичним виявом, учені здебільшого концентрують увагу на окремих аспектах просодії. Зокрема, на матеріалі різних мов проаналізовано комунікативну, конститутивну, моделювальну, естетичну, прагматичну, ігрову функції інтонації.

Дослідження функцій інтонації та її компонентів сприяє виявленню реалізації стильової належності усного тексту, його жанрової композиції. Доведено, що інтонація є не лише тим засобом, який диференціює стилі, але й розрізняє мовленнєві різновиди в межах певного стилю. Крім цього, за допомогою інтонації під впливом екстралінгвальних факторів визначають варіанти інтонаційної домінанти, інтонаційні стандарти, закріплені за відповідними групами текстів. Експериментально-фонетичні дослідження підтвердили, що в різних мовах наявний обмежений набір інтонаційних форм, за допомогою яких здійснюється вираження інтонаційних значень — завершеності, незавершеності, емоційності. Кожне з цих значень має свою специфічну інтонаційну форму, яку протиставляють за акустичними характеристиками іншим інтонаційним формам.

Останнім часом набули розвитку дослідження, у центрі уваги яких перебувають прагматичний і текстотвірний аспекти функціонування інтонації. Уста-

¹ Бернштейн С. И. Устная публичная речь и проблема ораторской радиопередачи // Речевое воздействие. Проблемы прикладной лингвистики. — М., 1972. — С. 109.

² Фомиченко Л. Г. Просодическая реализация коммуникативной функции сообщения и воздействия в английской монологической речи : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1985. — С. 3.

³ Торсуева И. Г. Интонация и смысл высказывания. — М., 1979. — С. 121.

новлено, що навіть під час читання написаного тексту інтонація, за умови активної комунікативної настанови мовця, здатна актуалізувати такі категорії, як підтекст, суб'єктивна модальність, образність тощо. Показовим є те, що інтонація, перебираючи на себе роль прагматичного актуалізатора, членує та організовує вихідну вербальну послідовність не так, як при нейтральному її озвучуванні: різко зростає кількість пауз, збільшується контрастність темпу, гучності, помітна значна варіативність тонального малюнку.

Питання інтонації публічного виступу як окремого типу усного мовлення найгрунтовніше висвітлено на матеріалі англійської мови. Так, експериментально-фонетичний аналіз просодичних характеристик специфічних ситуативних різновидів англійського усного публіцистичного монологу — промов, виголошених перед відносно невеликою аудиторією, перед великою аудиторією, та промови на мітингу — засвідчив, що «ядерно-дистинктивними ознаками на перцептивному рівні є темп мовлення, рекурентність сприйманих пауз із перервою у звучанні, виділених складів, ритмічних груп, членування на синтагми, висотний рівень висловлювань, гучність звучання. На акустичному рівні ядерно-дистинктивними можна вважати середньоскладову тривалість і відповідно темп (скл. / хв.), часовий коефіцієнт фізичних пауз, сприйнятих як перерва у фонації, частотний регістр, середньоскладову інтенсивність, середню тривалість виділених слів, ритмічних груп»⁴.

Аналіз інтонаційної структури двох різновидів усного англійського мовлення — монологу та полілогу — виявив, що на просодичному рівні ці форми мовлення відрізняються: а) способом членування на просодичні одиниці. «Особливістю ритмічної організації полілогічного мовлення, — зазначає П. П. Анусас, — є часте чергування коротких і довгих ритмічних одиниць ..., на відміну від рівномірнішої ритмічної структури монологічного мовлення»⁵; б) паузальними та власне темпоральними характеристиками — у полілогічних текстах зафіксовано значну кількість сприйманих пауз (зокрема пауз хезитації), однак загальна тривалість пауз значно більша в монологічних текстах. Темп полілогу значно динамічніший за темп монологу; в) тональною структурою — тексти монологу «характеризуються нескладним, зазвичай спадним рухом частоти основного тону (далі — ЧОТ), послідовнішою локалізацією максимального значення ЧОТ на початку, а мінімального — у кінці ритмічної фрази..., ширшим частотним діапазоном, низьким — середнім мінімальним рівнем ЧОТ»⁶; г) деякими вимовними й динамічними характеристиками — «голосніша й чіткіша вимова монологічних текстів»⁷.

Останнім часом на матеріалі різних мов збільшилася кількість праць, присвячених установленню специфіки просодії функції впливу. У текстах виявлено змістові актуалізатори, на яких локалізується просодична одиниця, що реалізує функцію впливу. Встановлено просодичні ознаки такої одиниці, локалізованої в межах змістових актуалізаторів: 1) частотні характеристики: різнорівнева вимова перед'ядерних та ядерних частин фрази, що зумовлює перепад тональних рівнів широкого й середнього діапазонів і розширення тонального діапазону; складна конфігурація тонів зі значною зламністю кривої частоти основного то-

⁴ Градобык Н. С. Просодические характеристики собственно публицистического монолога (На материале англ. яз.) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Минск, 1974. — С. 22.

⁵ Анусас П. П. Фонетические характеристики односторонней и многосторонней устной речи : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Минск, 1979. — С. 16.

⁶ Там же. — С. 17.

⁷ Там же. — С. 18.

ну; повторюваний рух тону на ядрі (найчастіше спадний); 2) динамічні характеристики: максимальний рівень гучності на досліджуваних компонентах; 3) темпоральні характеристики: пришвидшений, рідше середній, темп вимови, істотне протиставлення середньоскладової тривалості ключових і фонових фраз; збільшення тривалості звучання ядерних складів⁸.

На підставі аналізу просодичної організації публіцистичних текстів політичного характеру виділено три типи інформації — раціонально-впливову, емоційно-впливову та нейтральну. Кожний тип інформації оформлено за допомогою сполучення окремих просодичних засобів. Доведено, що «для фоноабзаців, які містять раціонально впливову інформацію, характерні: уповільнений темп + децентралізований наголос + високі динамічні показники + значні висотні показники + прагматичні паузи перед тематичними й рематичними піками. Для фоноабзаців, що містять емоційно впливову інформацію, характерні: прискорений темп + централізований наголос + високі висотні показники + відносно високі динамічні показники»⁹.

Дослідники просодії прагматичного плану усного тексту з настановою на урочисту патетику виявили, що основними фонетичними ознаками жанру на сегментному рівні є: уповільнений темп вимови, підвищена чіткість вимови невиділених складів, дотримання фонетичної опозиції як у наголошених, так і в ненаголошених позиціях; значний відсоток емфатичних наголосів; дрібне членування фраз на синтагми, незначна кількість складних акцентних одиниць; максимальні часові коефіцієнти пауз, максимальний частотний діапазон фрази, високий рівень, невеликі міжскладові частотні інтервали в межах синтагм та більші на стиках синтагм, значні показники середньоскладових значень пікової інтенсивності¹⁰.

Основними рисами виразності українських суспільно-політичних текстів (виголошених у теле- й радіопередачах) є: чергування різко відмінних щодо ЧОТ ядерних складів фраз у межах тексту; чергування різних форм кривої ЧОТ ядра і завершення фрази; ускладнена конфігурація тонального контуру, чергування різних за величиною спадних і висхідних частотних інтервалів; локалізація мелодичного піку в межах першого наголошеного складу¹¹. Відзначимо, що на інтонаційну структуру усного тексту впливає цілий комплекс ієрархічно оформлених екстралінгвальних чинників, які характеризують мовця, ситуацію спілкування й створені в ній тексти.

⁸ Красьницька Е. М. Просодическая реализация функции воздействия в текстах информационного и ораторского стилей: на материале американского варианта английского языка : Дис. ... канд. филол. наук. — Волгоград, 2005. — 182 с.; Вербич Н. С. Інтонація переконування в публічному мовленні (експериментально-фонетичне дослідження) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2007. — 20 с.; Георгиева Н. Е. Просодия убеждения в английской диалогической речи (экспериментально-фонетическое исследование) : Дис. ... канд. филол. наук. — О., 2005. — 201 с.

⁹ Беличенко Л. Г. Роль и место просодии в системе средств речевого воздействия : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1990. — С. 12.

¹⁰ Примак П. И. Фоностилистические разновидности торжественной речи : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Минск, 1981. — 24 с.; Шангерева Э. Х. Интонация как средство стилистической характеристики текста в современном немецком языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1975. — 18 с.

¹¹ Бровченко Т. О. Інтонаційні особливості мовлення радіо і телебачення на матеріалі суспільно-політичного тексту // Багмут А. И., Бровченко Т. О., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонаційна виразність звукового мовлення засобів масової комунікації. — К., 1994. — С. 22–37; Руденко О. В. Просодичні засоби вираження суб'єктивної модальності в американському та українському телеінтерв'ю : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2010. — 20 с.

Таким чином, сучасні дослідження інтонації усного мовлення відбуваються в двох основних напрямках. Перший передбачає нагромадження й уточнення показників фізичних характеристик просодичних одиниць, їхньої варіативності та функціонального навантаження в мовленні. На ґрунті цих нових показників дослідники переглядають систему інтонаційних одиниць у різних мовах. Другий пов'язаний із розвитком підходу до перцептивних одиниць з погляду їхнього сприйняття, коли фонетичну варіативність розуміють як процес адаптації звукових одиниць до конкретних умов реалізації.

Огляд літератури засвідчує наявність певного набору фонетичних засобів, які допомагають адекватній передачі змісту усного тексту та сприяють реалізації прагматичних завдань мовця. До таких просодичних засобів відносимо: частотний діапазон, інтервали початку та кінця фраз, рівень, темп, паузацію, динамічний діапазон, локалізацію елементів виділення. До того ж ці засоби перебувають у комбінаторних співвідношеннях. Для реалізації своєї мети — ефективно вплинути на слухачів — мовець може використовувати як максимальні значення (наприклад, максимальні частотні інтервали на ядерних складах, значне уповільнення темпу на виділених сегментах фрази, максимальну середньоскладову тривалість), так і мінімальні значення (найменший рівень інтонаційного контуру, мінімальну гучність, тривалість тощо). Поєднання або контрастне співвідношення максимальних і мінімальних значень окремих просодичних ознак на певних сегментах усного тексту сприяє оптимізації мовленнєвого впливу. Отже, категорія інтонаційного виділення виявляється в контрастному, порівняно з фоном, інтонаційному маркуванні ядерних компонентів (наголошеного складу акцентно виділеного слова; синтагми, що містить таке слово; висловлення, що є семантичним центром тексту або його частини), в їх актуалізації та встановленні взаємозв'язків між ними.

Фонетичний бік реалізації усного мовлення відіграє здебільшого провідну роль в оптимізації мовленнєвого впливу. Адже недостатня увага та порушення інтонаційного оформлення тексту публічного виступу не лише знижують його виразність, але й нерідко зумовлюють неадекватне сприйняття, пов'язане з тлумаченням змісту висловлення, та зниження ефективності комунікації. Зважаючи на невирішеність актуальних питань, пов'язаних з інтонацією усного виступу на матеріалі української мови, важливими лишаються накопичення відповідних знань та отримання практичних результатів експериментально-фонетичних досліджень усного публічного мовлення.

N. S. VERBYCH

INTONATION OF PUBLIC SPEECH: BASIC DIRECTIONS OF RESEARCH

The article determines the role and the meaning of prosody in speech as main factor of influence on the audience. The possibilities of functioning of main intonation components are described in modern public speech.

Key words: public speech, intonation, temp, pitch, intensity.

Čarkić M. Ž.

ON POETIC LANGUAGE

Belgrade : Institute of the Serbian Language, Serbian Academy of Sciences and Arts, 2010. — 245 p.

Книга одного з найвідоміших сучасних дослідників у галузі лінгвостилістики професора М. Чаркіча, видана Інститутом сербської мови Сербської Академії наук та мистецтв, присвячена аналізу поетичного мовлення, його природи та комунікативно-дискурсивних особливостей, реалізації естетичної функції мови в поетичних текстах. Важливо наголосити на тому, що рецензоване дослідження є результатом студій автора в цій галузі впродовж останніх двох десятиліть. У певному сенсі це підсумкове дослідження, якому передували роки розбудови авторської концепції поетичного мовлення, що складалася й кристалізувалася в ході аналізу різних виявів художнього поетичного мовлення. Визначальними етапами в цій роботі стали монографії автора «Фоніка стиха» (1992), «Фоностилістика стиха» (1995), «Стилістика стиха» (2006), також довідково-енциклопедичні видання — «Пojмoвник риме» (2001) та ін.

Вивчаючи загальні конститутивні ознаки сербської поезії та поезії в цілому, автор поставив питання щодо сутності поетичного коду та характеру функціонування поетичного тексту. Як зазначається у Вступі (с. 7), відправним моментом у цій праці стало дослідження звукової структури вірша, а результатом пошуку — створення теорії рим, яка ґрунтувалася на якісних, кількісних та дистрибутивних відношеннях у межах внутрішньої поетичної структури римованих одиниць та їх систем. Адекватність цієї теорії підтвердила лексикографічна робота автора над створенням лексикуму рим сербської поезії. Подальші студії в цьому напрямі знайшли своє продовження в дослідженні лінгвостилістичного рівня, яке показало, зокрема, що поняття стилістики не може отожднюватися з поняттям лексичної стилістики, а поняття вірша, за словами автора, не зводиться до уявлення про сербську поезію «від Середньовіччя до наших днів». Таким чином, монографія створювалася на міцному фундаменті теоретичних засад, пов'язаних з ідеями сучасної комунікативної лінгвістики, фоностилістики, семіотики, поняття теорії дискурсу, до якого слід додати багаторічний досвід аналізу конкретних поетичних творів, а фокус авторської уваги охоплював ключові етапи в розвитку сербського та європейського поетичного мовлення та чинники, які визначають природу поетичного твору.

Рецензована книга складається з десяти розділів, серед яких слід особливо виділити

перший — теоретичний — розділ «Поезія як специфічний лінгвостилістичний дискурс». Аналізуючи поетичні тексти в ряду «поезія — проза — драма», що включає основні літературні жанри, та відстоюючи думку про певну умовність розрізнення двох типів літератури — поезії та прози, М. Чаркіч висуває тезу про три найважливіші елементи поетичного твору. Це особлива графічна організація, особлива ритмічна організація та особлива звукова організація тексту, вони накладають чіткі обмеження на віршований рядок і контролюють умови, за яких здійснюється відбір мовного матеріалу та його розподіл у тексті. Кожен з цих елементів отримує в розділі ґрунтовне висвітлення, яке дає уявлення про основні положення концепції автора. Так, щодо графічної організації поетичного тексту наголошується на її смислоутворювальній та структуроутворювальній функціях, зумовлених тим, що графічна організація, формуючи вертикальну підструктуру тексту, передає смисловий ряд, який накладається на зміст слів, використаних у поетичних рядках. Розглядаючи графічний компонент в історичному плані і демонструючи історичні зміни в понятті графічної структури (зокрема, з посиланням на практику епохи бароко, коли вірші виникали у вигляді різних фігур, наприклад серця чи піраміди; рядки-«східці» Маяковського та каліграми Аполліне-ра), автор звертає увагу на зміцнення цієї тенденції в сучасній поезії. Особлива ритмічна організація поезії тримається на феномені повторення, яке в прагматичному плані формує «очікування» (с. 23). Ритм поетичного твору ґрунтується на сигналах різних підструктур тексту, які мають відношення до звука. Характеризуючи різні системи віршотворення — силабічне, силабо-тонічне, метричне (кількісне), автор звертає увагу на активні пошуки нових форм організації «мовного матеріалу» в поезії та «організаційне розхитування» як горизонтальної, так і вертикальної площин поетичного тексту. Зasadничою при розгляді третього елемента поетичного мовлення — звукової організації — виступає думка про паралелізм поетичних структур, що ґрунтується на повторі певних сегментів тексту. Повтори, що реалізуються як асонанси, алітерація, асонансно-алітераційні кореляції, ономатопея, рима, анафора, епістрофа, забезпечують виражальні можливості поетичного твору, його «рецептивну якість» в процесі сенсорного сприйняття.

Останнє набуває смислової навантаженості, оскільки «звукові повтори можуть ставати символами певного кольору, розміру, світла, темряви» і можуть бути пов'язані з їх функціональними характеристиками, такими як «орнаментальні», «символічні», «ритмічні», «синтаксичні» чи «семіотичні» (с. 28–29).

Важливе місце в концепції поетичної мови М. Чаркіча відводиться семіотичному аспекту поетичного тексту, пов'язаному з його звуковою організацією. У тексті виділяються прості знаки (слова) та складні знаки, що утворюються з простих завдяки звуковим повторам, при цьому прості знаки віддаляються від позначуваного і втрачають свою функцію автономних знаків, а семантичний вимір складного знака формується через його використання, в контексті, у текстових дискурсах та структурі вірша. Не менш цікавим є розрізнення автором у літературній комунікації семантичної та формально-лінгвістичної інформації. Розвиток цих ідей підводить автора до висновку про те, що графічна, ритмічна та звукова організація вірша є похідним явищем від поетичної організації мовлення, яке може передавати семантичну (semantic) та формально-мовну (formal-linguistic) інформацію; остання охоплює авто-інформацію (auto-information), тобто ту, яку передає форма поетичного тексту, стилістичну інформацію (інформацію про стилістичний потенціал форми), стилетворчу (style-related) інформацію (інформацію щодо форми як різновиду стилю) та естетичну інформацію (тобто інформацію про форму як продукт певного естетичного процесу). Тому, на думку автора, поетичне текстотворення характеризується своїми власними демаркаційними властивостями (demarcation devices) та має виражену стилістичну цінність, зумовлену взаємодією кодифікованих та некодифікованих поетичних правил та методів.

Один із ключових термінів стилістики поетичного тексту — «поетична мова» («poetic language») — тлумачиться автором як абстрактне поняття (конструкт), що втілюється в численних поетичних мовах, створених у межах національних літератур. Підтримуючи ідеї Московсько-Тартуської семіотичної школи, автор підходить до поетичної мови як до вторинної моделюючої системи і солідаризується з іншими тезами її представників, зокрема з тезою про поєднання двох протилежних тенденцій у побудові поетичного тексту — тенденції до автоматизації та тенденції до деавтоматизації, яка розвиває у свою чергу ідеї Празької лінгвістичної школи.

Не можна оминути увагою ще одну важливу характеристику концепції М. Чаркіча — її виражену орієнтацію на ідеї сучасної комунікативної лінгвістики, завдяки чому поетичний текст інтерпретується через поняття відправника та отримувача інформації, сам текст розуміється як поетичне повідом-

лення «з величезним комунікативним потенціалом» (с. 40), а в акті його сприйняття актуалізуються базові знання, досвід, культура реципієнта, його здатність до декодування отриманого повідомлення тощо. Таким чином, концепції автора властивий синтетичний характер, вона враховує і поєднує здобутки структурального, семіотичного та комунікативно-дискурсивного підходів, і в цьому, на наш погляд, її привабливість та експланаторна потужність.

Рецензована книга містить цикли цікавих розвідок, присвячених тим чи іншим явищам поезії, переважно сербської, різних історичних періодів та літературних напрямів. Один з блоків присвячено поезії періоду романтизму, дослідженню в ній вигуків у зв'язку з вираженням емоцій щастя, туги, страху, гніву, здивування, задоволення та ін., тематичного, символічного, лексико-синтаксичного підґрунтя романтичної поезії, яке сягає репертуару фольклору та текстів народної творчості. На матеріалі сучасних сербських поетичних творів (так званих free verse) вивчаються лексичні повтори, що спостерігаються в численних вертикальних і горизонтальних структурах поетичного твору. Тексти давньої сербської християнської літератури, які розглядаються як спеціальна форма дискурсу, стали матеріалом для аналізу явища редуплікації суб'єкта, предиката, об'єкта, ад'єктива тощо. Чільне місце у книзі відведено й актуальній для сучасного мовознавства в цілому проблемі вивчення співвідношення креативності та канонічності (стандартизованості) в мовленні, яка вивчається на творах відомих сербських поетів. Автор виявляє цікаву закономірність: поети, використовуючи креативні методи, вживають стереотипні елементи в позиції клаузули (с. 181) та в позиції цезури, що важливо для розпізнавання реципієнтом структури тексту.

Таким чином, можемо стверджувати, що нова монографія М. Чаркіча стане важливим етапом у розвитку лінгвістичних досліджень поетичного мовлення. Вона демонструє віртуозну техніку аналізу вірша в комбінації його численних підструктур, розробка і застосування якої мотивується виключно складною семіотичною та дискурсивною будовою поетичного тексту. Разом з тим її дослідження дає змогу розкрити складні взаємозв'язки між мовою, мисленням і сферою почуттів, процесами кодування і декодування інформації, комбінаторикою складних і простих знаків, дозволяє показати кореляції між підструктурами поетичного тексту, співвідносними з різними рівнями мовної системи, завдяки чому результати дослідження, безумовно, є важливими і для створення загальної теорії мовної діяльності.

Р. ВАСЬКО,
Т. РАДЗІЄВСЬКА